

Kollektivt minne, kortvarig virkning?

Tillit i Norge etter terrorangrepet

22. juli 2011

Magnus Haug

Masteroppgave i sosiologi
Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi

UNIVERSITETET I OSLO

30. juni 2016

Kollektivt minne, kortvarig virkning?

Tillit i Norge etter terrorangrepet

22. juli 2011

Magnus Haug

Masteroppgave i sosiologi
Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi

UNIVERSITETET I OSLO

30. juni 2016

© Magnus Haug

2016

Kollektivt minne, kortvarig virkning? Tillit i Norge etter terrorangrepet 22. juli 2011

Magnus Haug

<http://www.duo.uio.no/>

IV

Sammendrag

Denne oppgaven handler om tiden etter de tragiske hendelsene som inntraff 22. juli 2011. Etter terrorangrepet hvor 77 mennesker mistet livet, fremviste nordmenn et slående samhold, hvor den ene verdige og rørende markeringen avløste den andre. Det offentlige ordskiftet var anstendig og samlende, ikke grovt og splittende.

I denne oppgaven blir nordmenns samhold etter 22. juli-angrepet gransket: Samlet vi oss virkelig? Skapte angrepet en ny frykktkultur i det tidligere så blåøyde Norge? Eller har det norske samfunnet absorbert korttidseffektene og fortsatt som før?

Forskningen viser at korttidseffektene på sosial kapital-parametre som tillit, partimedlemskap og valgdeltakelse var store. Målet med denne oppgaven har vært å supplere de solide kunnskapene vi har om korttidseffektene med en undersøkelse av langtidseffektene. Dette har jeg gjort ved å analysere nordmenns tillitsnivåer fra 2010 til 2014, og ved å sammenligne utviklingen i Norge med utviklingen ellers i Europa. Funnene er på en og samme tid sobre og oppløftende: Nordmenn ga ikke uttrykk for mer tillit i 2014 enn de gjorde før terrorangrepet. Men i løpet av perioden var det heller ingen nedgang i tillitsnivåene. Det norske samfunnet holdt stand som det høytillitssamfunnet det er kjent for å være.

Tidligere forskning har påvist en del særegne korttidseffekter blant unge nordmenn. Blant dem er en stor økning i partimedlemskap og valgdeltakelse, men også en utvikling i fryktnivåer som ikke gjenfinnes hos resten av befolkningen. Jeg finner ikke støtte i dataene for at unge nordmenns tillitsnivåer har utviklet seg annerledes enn nivåene hos resten av befolkningen fra 2010 til 2014.

Oppgaven konkluderer med at 22. juli-angrepet neppe påvirket det norske samfunnets sosiale kapital via befolkningens tillitsnivåer, men at langsiktige effekter via politiske sosial kapital-parametre er mer sannsynlig – noe som i tilfelle vil være en parallell til utviklingen i USA etter 11. september-angrepet. Fremfor alt vitner oppgavens funn om at det norske høytillitssamfunnet er et solid reisverk, og at et terrorangrep alene ikke er nok til å påføre tillitsnivåene varig endring.

Forord

Det lar seg knapt gjøre å takke alle som takkes skal for at denne oppgaven kom i havn.

Veileder Torkild Hovde Lyngstad, biveileder Kari Steen-Johnsen, seminarleder Marianne Nordli Hansen, og medstudentene mine på seminargruppa – de har alle lest utkast etter utkast, og gjennom sine tilbakemeldinger bidratt til å styrke oppgaven. Kari Steen-Johnsen skal ha ekstra takk for å involvere meg i noen interne arrangementer hos Institutt for samfunnsforskning, hvor også Øyvind Bugge Solheim har vært hjelpsom og vennlig utenom det vanlige.

Fra jeg begynte å vurdere temaer for masteroppgaven våren 2015, har jeg bare møtt åpne dører på Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi ved Blindern og på Institutt for samfunnsforskning. Jeg har nytt godt av alt fra den åpne døra til Gunnar Aakvaag, som jeg brukte hyppig før jeg i det hele tatt visste hva jeg ville skrive om, til metodologisk feinschmekkeri signert Henning Finseraas, og hundre ting imellom. Ved både UiO og ISF råder en kultur for hjelpsomhet og velvilje som gjør en forloren student reint varm om hjertet.

Om det er noen feil i oppgaven til tross for all den gode hjelpen jeg har fått, ligger skylden kun hos meg.

Størst takk til mamma og pappa.

Magnus Haug, 28. juni 2016

Innholdsfortegnelse

1	22. juli 2011: Kollektivt minne, kortvarig virkning?	1
1.1	22. juli og sosial kapital – hvorfor er det relevant?	4
1.2	Oppgavens struktur	5
2	Teori. Sosial kapital, tillit og terror	7
2.1	Sosial kapital	7
2.1.1	Sosial kapital hos Coleman	8
2.1.2	Sosial kapital hos Putnam: <i>Making Democracy Work</i>	9
2.1.3	Teoretiske og empiriske utviklingstrekk i <i>Bowling Alone</i>	12
2.1.4	Oppsummering: Putnams sosiale kapital	14
2.1.5	Begrepsavgrensning – sosial kapital i denne oppgaven	14
2.2	Tillit	15
2.2.1	Tillit: Læring, internalisering og endring	16
2.2.2	Tillitsradius	18
2.3	Terrorens effekter på sosial kapital. Hva forteller forskningslitteraturen oss?	19
2.3.1	Frykt, samling og splittelse	19
2.3.2	Frykt og samling: Rallying effects, pulling together	20
2.3.3	Frykt og splittelse: Å søke mot seg og sine	22
2.3.4	Norge i verden. 22. juli og sosial kapital	23
2.4	Hypoteser	27
3	Data og metode	31
3.1	Analysestrategier. Hvordan estimere endringer i nordmenns sosiale kapital	31
3.1.1	Måletidspunkt og målestøy	32
3.1.2	Valg av kontrollvariabler	33
3.2	22. juli-undersøkelsen – utvalg, tidspunkter og deltakelsesmønstre	34
3.2.2	Inngruppe- og utgruppetillit	36
3.2.3	Alder i 22. juli-undersøkelsen	41
3.3	European Social Survey	42
3.3.1	Måletidspunkt og respondenter	43
3.3.2	Generell tillit	44
3.3.3	Alder	45
3.4	Sosioøkonomiske variabler	45

3.4.1	Kjønn.....	48
4	Analyse.....	49
4.1	Generell tillit.....	49
4.2	Tillit til bestemte grupper	51
4.3	Generell tillit: En spesiell, norsk trend?	53
4.4	Sosial kapital blant unge nordmenn, 2011-2014	54
4.4.1	Ungdomseffekter: Generell tillit	55
4.4.2	Ungdomseffekter: Tillit til bestemte grupper	56
4.5	Oppsummering av analysene.....	58
5	Diskusjon. Hva forteller analysene oss?	59
5.1	Hvordan skal resultatene tolkes?	59
5.1	Kan tillit endres – og hvordan?.....	61
5.1.1	Putnam og sekundærsosialiseringsperspektivet	61
5.1.2	Rothsteins og Uslaners statiske perspektiver	63
5.1.3	Deloppsummering	65
5.2	Den vanskelige tilliten – teoretiske og operasjonelle innvendinger	67
5.2.1	Den luhmannske innvendingen. Kan vi snakke om generalisert tillit som en form for tillit?.....	68
5.2.2	Trust game-tradisjonens innvending	71
5.3	Tidsdimensjonen og 22. juli-effekter.....	73
5.1	Metodologiske lærepenger	74
6	Avslutning	77
6.1	Postscript	78
7	Referanseliste	79
8	Noter.....	90
9	Vedlegg	91
9.1	Vedlegg 1. Deltakelsesmønstre i 22. juli-undersøkelsen.....	91
9.2	Vedlegg 2. Tillitsspørsmålenes layout i 22. juli-undersøkelsen.....	92
9.2.1	Generell tillit	92
9.2.2	Tillit til grupper	92
9.3.1	Generell tillit	93
9.3.2	Inngruppetillit.....	94
9.3.3	Utgruppetillit	95

9.4	Personer født 1987 og senere.....	96
9.4.1	Generell tillit	96
9.4.2	Inngruppetillit.....	97
9.4.1	Utgruppetillit	98

Tabeller og grafer

Tabell 1.	Antall respondenter per runde, 22. juli-undersøkelsen	34
Tabell 2.	Feltperioder, 22. juli-undersøkelsen.....	35
Graf 1-6.	Generell tillit i 22. juli-undersøkelsen.	35
Tabell 3.	Generell tillit: Gjennomsnitt og standardavvik i 22. juli-undersøkelsen	36
Graf 7-36.	Inngruppe- og utgruppetillit.....	37
Tabell 4.	Tillit til grupper: Gjennomsnitt og standardavvik i 22. juli-undersøkelsen	40
Graf 37-42.	Alder, 22. juli-undersøkelsen.....	41
Tabell 5.	24 år eller yngre i 2011, 22. juli-undersøkelsen og ESS Norge.....	42
Tabell 6.	Feltperiode og antall respondenter, ESS Norge	43
Graf 43-46.	Generell tillit, ESS Norge	44
Tabell 7.	Generell tillit: Gjennomsnitt og standardavvik, ESS Norge	44
Graf 47-50.	Alder, ESS Norge	45
Tabell 8.	Sosioøkonomiske indikatorer, 22. juli-undersøkelsen. Prosentuert.....	46
Tabell 9.	Sosioøkonomiske indikatorer, ESS Norge. Prosentuert.....	47
Tabell 10.	Andelen kvinner i 22. juli-undersøkelsen og norsk ESS.	48
Tabell 11.	Generell tillit, 22. juli-undersøkelsen.....	49
Tabell 12.	Generell tillit i Norge, ESS	50
Tabell 13.	Inngruppetillit.....	51
Tabell 14.	Utgruppetillit.....	52
Tabell 15.	Generell tillit i Europa, ESS.....	53
Tabell 16.	Generell tillit etter alder i 2011	55
Tabell 17.	Tillit til de som bor i samme område som en selv, etter alder i 2011	56
Tabell 18.	Tillit til mennesker man treffer for første gang, etter alder i 2011	56
Tabell 19.	Tillit til mennesker som bor i Norge, etter alder i 2011	56
Tabell 20.	Tillit til mennesker med andre nasjonaliteter, etter alder i 2011	57
Tabell 21.	Tillit til mennesker med andre religioner, etter alder i 2011	57
Tabell 22.	Deltakelsesmønstre i 22. juli-undersøkelsen.....	91
Tabell 23.	Generell tillit i 22. juli-undersøkelsen, med kontrollvariabler.....	93
Tabell 24.	Generell tillit i ESS, med kontrollvariabler	93
Tabell 25.	Inngruppetillit med kontrollvariabler.....	94
Tabell 26.	Utgruppetillit med kontrollvariabler	95
Tabell 27.	Generell tillit i 22. juli-undersøkelsen, med kontrollvariabler – personer født 1987 eller senere.....	96
Tabell 28.	Inngruppetillit med kontrollvariabler – personer født 1987 eller senere	97
Tabell 29.	Utgruppetillit med kontrollvariabler – personer født 1987 eller senere.....	98

1 22. juli 2011: Kollektivt minne, kortvarig virkning?

Den 22. juli 2011 gjennomførte Anders Behring Breivik sine to terrorangrep i Oslo og på Utøya. 77 mennesker mistet livet, mange flere ble påført fysiske og mentale lidelser, og Norge var utsatt for sitt største nasjonale traume på mange år.

Enhver nordmann ble på et eller annet vis berørt av angrepene: Ved det ene ytterpunktet er overlevende etter terrorangrepene og pårørende som mistet nære familiemedlemmer; ved det andre ytterpunktet mennesker som føler seg lite påvirket, men som like fullt må forholde seg til angrepene som en felles, mediert erfaring, og som et vedvarende referansepunkt i nyhetsbildet og politikken. Breiviks terrorhandlinger og hendelsene som fulgte, er stadig ettertraktet nyhetsstoff, politisk relevant, og har sterk symbolsk betydning. Slik berører 22. juli-angrepene oss ennå, og vil gjøre det i mange år fremover – som personlige minner, medieinnhold, og et felles kulturelt referansepunkt.

På noen områder virker det imidlertid som det norske folk er blitt forbausende lite påvirket av 22. juli. Blant samfunnsforskere råder en tentativ enighet om at mange 22. juli-effekter var av det kortvarige slaget. Mål på tillit, frykt, og toleranse overfor mennesker med andre nasjonaliteter og tro enn en selv økte fra allerede høye nivåer i ukene etter angrepene, men later til å ha befunnet seg på nivåene fra før angrepene allerede i september 2012 (Wollebæk, Enjolras, & Ødegård 2013). I 2015 var også tilliten til den norske katastrofeberedskapsen – en av tillitsformene som stupte etter at 22. juli-kommisjonen la frem rapporten sin (NOU 2012:14; Wollebæk, Enjolras, et al. 2013) – langt høyere enn i 2013 (Eide & Nonseid 2015: 1-2). Heller ikke i statsapparatet fant det sted så mange endringer som man kanskje kunne tro – og håpe: Flere departementer slurvet med sin del av ansvaret for samfunnsberedskapsen i perioden 2011 – 2014 (Riksrevisjonen 2015, spesielt s. 49). Med noen få unntak, f.eks. en mulig generasjonseffekt på politisk medlemskap og deltakelse (Bergh & Ødegård 2013; Ødegård 2014) og tiltakende statlig overvåkning på bekostning av nordmenns personvern (Engene 2013), kan det virke som det har vært få langsiktige 22. juli-effekter; korttidsendringer har ikke manifestert seg som langtidseffekter, og foruten de som direkte eller indirekte var personlig involverte, virker det ikke som terroren har påvirket nordmenn flest.

Vi må riktignok være forsiktige med å legge for mye vekt på inntrykket av at 22. juli-angrepets effekter i all hovedsak var kortsiktige. De potensielle langtidseffektene av 22. juli-angrepene er nemlig lite utforskede. Der korttidsvirkningene er blitt belyst gjennom en rekke arbeider, jf. kapittel 2, er det få undersøkelser som strekker seg lenger frem i tid enn september 2012. Av undersøkelser som ser på data av nyere dato enn 2012, kjenner undertegnede kun til Hernæs' (2015) undersøkelse av sykefravær, som strekker seg frem til andre kvartal i 2014 – i tillegg til at temaet så vidt tas opp i en Difi-rapport om Innbyggerundersøkelsen 2015 (Eide & Nonseid 2015).

Målet med denne oppgaven har vært å undersøke om 22. juli-angrepet hadde langsiktige effekter på samholdet i den norske befolkningen. Det har jeg gjort ved å undersøke det norske samfunnets sosiale kapital, som er oppgavens bærende teoretiske begrep. Sosial kapital, slik Robert Putnam (2000) bruker det, betegner et samfunns samhold og vilkår for kollektiv samhandling. Et samfunn med mye sosial kapital er preget av altruistiske handlinger og kollektiv samhandling, også når individenes kortsiktige egeninteresser skulle tilsi det motsatte. Et samfunn med lite sosial kapital opplever derimot at egeninteresser og sosiale motsetninger står i veien for at problemer kan løses gjennom samarbeid. Derfor er tillit et viktig mål på sosial kapital: Tillit skaper grunnlag for kollektiv handling og legger til rette for sosial aktivitet også utenfor de nærmeste relasjonene, mens mistillit skaper lukkede nettverk og hindrer kollektiv handling. Derfor har jeg undersøkt det norske samfunnets sosial kapital ved å analysere hvordan tre former for tillit utviklet seg fra 2010 til 2014: Generell tillit, inngruppetillit og utgruppetillit. Utviklingstrekkene i de tre tillitsformene belyser hvorvidt tragediens samlende etterspill har knyttet den norske befolkningen tettere sammen, eller om den på lang sikt har ført til utrygghet og lengre avstand mellom mennesker med forskjellig bakgrunn.

Opgavens problemstilling er hvordan 22. juli-angrepet har påvirket det norske samfunnets sosiale kapital; om det generelle tillitsnivået har endret seg, og om nordmenn har like mye tillit til medlemmer av ulike sosiale grupper som før angrepet. Jeg undersøker også om utviklingen har vært annerledes blant ungdommer og unge voksne enn i andre aldersgrupper, ettersom tidligere forskning har påvist at angrepet hadde visse ungdomseffekter som skilte seg ut fra effektene i resten av befolkningen (Bergh & Ødegård 2013; Hernæs 2015; Wollebæk, Enjolras, Steen-Johnsen, & Ødegård 2012b; Ødegård 2014).

Analysene jeg har gjennomført, tyder på at Norge har befestet sin posisjon som høytillitssamfunn (Wollebæk 2011). Jeg har ikke kunnet gi et klart svar på om nordmenns tillitsnivåer økte eller sto på stedet hvil i de tre første årene etter angrepet – men det virker klart at tilliten ikke har sunket. Noen spesiell ungdomseffekt har jeg ikke funnet, og generell tillit, inngruppetillit og utgruppetillit beveget seg så å si likt gjennom perioden. Angrepet virker dermed ikke å ha hatt noen spesielle effekter knyttet til religiøse eller nasjonale skillelinjer.

I kapittel 5 viser jeg hvordan funnene mine kan brukes til å belyse to forskjellige felter: For det første et forskningsfelt som ser på sammenhengen mellom terror og sosial kapital, men hvor verken langtidseffekter eller generell tillit har blitt viet stor oppmerksomhet. På dette feltet er oppgavens funn i tråd med den tidligere forskningen (Blomberg, Hess, & Tan 2011; Clark & Eisenstein 2012), som peker mot at terrorangrep ikke virker å ha substansielle langtidseffekter på et samfunns tillitsnivåer – men at de kan påvirke sosial kapital på andre måter, f.eks. ved å lede til mer politisk interesse og engasjement (Sander & Putnam 2010). Når det gjelder forskningsfeltet som studerer generell tillit og dens årsaker uavhengig av terror, er denne oppgavens bidrag å bygge opp under synet på tillit som en tregt foranderlig egenskap ved samfunn: Korttidseffekter kan gi midlertidige utslag på målingene, slik tilfellet var i Norge de første ukene og månedene etter 22. juli, men de underliggende nivåene endres svært langsomt.

Problemstillingen er belyst ved å undersøke hvor mye tillit respondenter oppgir på forskjellige måletidspunkter i to forskjellige spørreundersøkelser. Den ene er European Social Survey, hvor jeg bruker data fra målingene i 2010, 2012 og 2014. Den andre er en norsk spørreundersøkelse utført av TNS Gallup på oppdrag fra forskningsprosjektet *Social media and the new public sphere: consequences for citizenship and democracy* og finansiert av Norges forskningsråd. Her har jeg data fra våren 2011, høsten 2014, og tre tidspunkter imellom. Bruken av to undersøkelser med noen forskjeller i både populasjon, samplingmetodikk, datainnsamling og måletidspunkt, gjør funnene robuste. Dessuten har jeg styrket oppgavens kausale resonnement ved å bruke ESS-data til å undersøke om de norske tillitsnivåene utviklet seg på samme måte som i andre europeiske land, eller om det fant sted en særnorsk utvikling i årene etter 22. juli-angrepet. Analysene viser at utviklingen i Norge er midt på treet i europeisk sammenheng, noe som taler imot at nordmenns tillit ble sterkt påvirket av terroren.

1.1 22. juli og sosial kapital – hvorfor er det relevant?

Forskning på temaer knyttet til 22. juli-angrepene henter ikke sin berettigelse bare fra de sterke følelsene og den store interessen som er naturlig forbundet med så store tragedier. Her vil jeg fremheve hvordan 22. juli og sosial kapital er av interesse innenfor både en internasjonal og en mer isolert norsk kontekst.

Internasjonalt skriver temaet seg inn i en tradisjon som først og fremst har undersøkt hvordan terrorangrep påvirker aspekter av spesielt statsvitenskapelig og sosialpsykologisk interesse, som innvandringspolitiske holdninger og oppslutningen om høyreorienterte partier (Berrebi & Klor 2008; Echebarria-Echabe & Fernández-Guede 2006; Getmansky & Zeitzoff 2014), valgdeltakelse (Kibris 2011), institusjonell tillit (Dinesen & Jaeger 2013) og de følelsesdrevne korttidseffektene (Güss, Foust, & Dörner 2013). Mitt inntrykk er at de to temaene det forskes mest på innenfor dette feltet, er institusjonell tillit og majoritetsbefolkningenes syn på en eller flere minoritetsbefolkninger. Forskningen på dynamikken mellom majoritets- og minoritetsgrupper viser at terrorangrep som regel medfører en viss polarisering, i hvert fall på kort sikt. Det er imidlertid to ting ved 22. juli-angrepet som gjør at det skiller seg ut i den internasjonale terrorforskningen, som stort sett har konsentrert seg om terrorhandlinger utført av nasjonalistiske og islamistiske organisasjoner: For det første at terroristen var et medlem av majoritetsbefolkningen og handlet på egen hånd, en såkalt «ensom ulv», og for det andre at det ikke førte til lavere tillit overfor mennesker med andre nasjonaliteter eller religioner enn en selv – tvert imot førte det til en stor kortsiktig økning i utgruppetillit. Det siste er, så vidt jeg forstår, et unikt funn. Et annet spesielt aspekt ved nordmenns reaksjonsmønster etter 22. juli, er at de ikke uttrykte noen betydelig frykt for nye terrorangrep. Når de likevel oppga høyere institusjonell tillit etter angrepet, og det ikke var noen sammenheng mellom institusjonell tillit og individuelle fryktnivåer (Wollebæk, Steen-Johnsen, Enjolras, & Ødegård 2013), virket reaksjonsmønsteret deres å gå på tvers av noe som nærmest har vært regnet som en universell effekt av terror: En såkalt *rallying effect* der det er høyere fryktnivåer som danner grunnlaget for høyere institusjonell tillit (Güss et al. 2013). Vi kan si at den som søker å forstå effektene av terrorangrep på generelt grunnlag, bør ha mye å hente ved å undersøke grunnlaget for de spesielle kortsiktige effektene av 22. juli-angrepet.

Men 22. juli er også interessant i seg selv. Reaksjonen på angrepet sier blant annet noe om samfunnets resiliens, altså dets evne til å stå imot de negative virkningene av traumatiske hendelser (om resiliens, se Norris, Stevens, Pfefferbaum, Wyche, & Pfefferbaum 2008). Siden Norge var et høytillitssamfunn (Wollebæk 2011) uten erfaring med terrorhandlinger innenfor egne landegrenser i manns minne, skilte samfunnskonteksten seg fra de andre angrepene som er studert i litteraturen. Det var derfor ikke utenkelig at et terrorangrep ville ramme Norges sosiale kapital spesielt hardt, og bringe den ned til et internasjonalt mer normalt nivå en gang for alle (Wollebæk, Enjolras, Steen-Johnsen, & Ødegård 2012c). Men det skjedde altså ikke – det norske samfunnet har vist seg svært resilient i møte med terror.

Hvordan terrorangrep påvirker sosial kapital, er ikke bare av interesse for terrorforskningen. Kunnskap om dette gir også viktige bidrag til forståelsen av sosial kapital og tillit som generelle samfunnsfenomener. I kapittel 5 viser jeg hvordan mine egne funn bidrar til å belyse tre helt sentrale sider ved tillitsforskningen: Hva tillit er, hvordan det skapes, og om det er en statisk eller dynamisk egenskap ved individer og samfunn.

1.2 Oppgavens struktur

I kapittel 2 introduserer jeg de teoretiske begrepene som står sentralt i oppgaven, samt tidligere forskning på terror og sosial kapital. Jeg innleder med å beskrive hvordan James Colemans sosial kapital-begrep utviklet seg fra hans artikkel *Social Capital in the Creation of Human Capital* (Coleman 1988) til Putnam videreutviklet og populariserte det i *Making Democracy Work* (Putnam 1993) og *Bowling Alone* (Putnam 2000). Jeg går også inn på noen sentrale punkter om tillit, med spesiell vekt på hvordan Putnam, Bo Rothstein og Eric Uslaner forklarer hvordan individer tilegner seg tillit – og om tillitsnivåer hos voksne mennesker kan endres. Disse teoriene blir supplert med empiri som belyser hvordan tillit utvikler seg både hos individer og på samfunnsnivå. Kapittel 2 avsluttes med en gjennomgang av forskningen på terror og sosial kapital. Her legger jeg spesiell vekt på å presentere de sosialpsykologiske teoriene om hvordan terrorangrep påvirker tilliten mellom mennesker, samt empiri fra tidligere 22. juli-forskning.

I kapittel 3 presenterer jeg de to spørreundersøkelsene jeg har hentet dataene mine fra, og legger frem deskriptiv statistikk for variablene jeg bruker i analysene. Jeg legger også frem oppgavens analysestrategier.

I kapittel 4 presenterer jeg analysene mine, hvor jeg undersøker utviklingen i nordmenns tillitsnivåer og sammenligner den med utviklingen i noen andre europeiske land. Dette danner bakteppet for kapittel 5, hvor jeg knytter analyseresultatene til både den generelle tillitsforskningen, forskningen på sammenhengen mellom terror og sosial kapital, og til 22. juli som case.

2 Teori. Sosial kapital, tillit og terror

I det følgende presenterer jeg noen viktige punkter ved hvordan sosial kapital og tillit forstås teoretisk, og hvordan de blir forsøkt målt av samfunnsforskere. Jeg legger noe ekstra vekt på historikken til sosial kapital-begrepet fra og med Coleman (1988), ettersom de betydelige forskjellene Colemans og Putnams bruk av begrepet nok er en viktig forklaring på hvorfor sosial kapital, innen en forfatter har definert det nærmere, har så mange ansikter at det i prinsippet er ansiktsløst (det bidrar heller ikke til alminnelig klarhet at det finnes en parallell sosial kapital-tradisjon i Pierre Bourdieus kjølvann). Jeg håper at sammenligningene i den historiske gjennomgangen bidrar til å gjøre begrepet klarere for lesere med et uklart bilde av hvordan begrepet brukes, og for lesere som først og fremst kjenner begrepet fra tradisjonen etter Bourdieu.

Fra sosial kapital går jeg videre til tillit, som var en viktig del sosial kapital-begrepets teoretiske innhold fra og med Coleman (1988) og operasjonalisering fra og med Putnam (2000). Jeg bruker først og fremst Putnam, Rothstein og Uslaner til å vise hvor ulike syn som finnes på hva det er som skaper generell tillit. Forskjellene på generell tillit, inngruppetillit og utgruppetillit vies lite plass fordi analyseresultatene mine gjør det naturlig å ta utgangspunkt i generell tillit i diskusjonskapittelet.

I kapittelets tredje hovedbolk presenterer jeg forskningen på terror og sosial kapital. Som nevnt i kapittel 1.1, er dette feltet preget av andre sosial kapital-parametre enn generell tillit, men det er likevel mye relevant teori og empiri å hente derfra. Ut fra disse teoretiske og empiriske innsiktene formulerer jeg så hypoteser som jeg tester i kapittel 4.

2.1 Sosial kapital

Selv om sosial kapital som begrep dukket opp en rekke ganger i løpet av det tjuende århundre (Farr 2004), var det først på 1990-tallet at det ble etablert som en høyfrekvent samfunnsvitenskapelig term (Field 2008: 4-5). De fleste begrepsgjennomgangene (f.eks. Field 2008: 15; Wollebæk & Seggaard 2011: 26-27) legger spesiell vekt på tre teoretikere – Pierre Bourdieu, James Coleman og Robert Putnam – som hver på sitt vis bidro til å etablere begrepet og fylle det med innhold. I denne oppgaven bruker jeg sosial kapital-begrepet på en måte som først og fremst trekker veksler på Colemans og Putnams arbeider, spesielt

sistnevnte. Derfor vil jeg bruke dette kapitlet til å beskrive hvordan de to utviklet begrepet teoretisk og empirisk og hvordan jeg vil anvende det selv, før jeg avslutter med å se nærmere på det jeg bruker til å måle sosial kapital: Tillit, med spesiell vekt på generell tillit.

2.1.1 Sosial kapital hos Coleman

James Coleman var en foregangsmann innen utdannings sosiologien, og det var for å forklare den sterke sammenhengen mellom klassetilhørighet og utdanningsutfall han utviklet sosial kapital-begrepet. Studien *Equality of Educational Opportunity* (Coleman et al. 1966) også kjent som *The Coleman Report*, hadde epokegjørende innflytelse innenfor både amerikansk utdanningspolitikk og utdannings sosiologi (Scott & Marshall 2015). Her påviste Coleman en uventet svak sammenheng mellom utdanningsprestasjoner og skoletilhørighet, men en desto sterkere sammenheng mellom utdanningsprestasjoner og sosioøkonomiske bakgrunnsfaktorer. Det var nettopp koblingen mellom utdanningsprestasjoner og bakgrunnsfaktorer som var det empiriske fokuset i *Social Capital in the Creation of Human Capital* (Coleman 1988), en artikkel hvor han presenterte det da ukjente begrepet. Det er denne artikkelen, samt hans sosialteoretiske hovedverk *Foundations of Social Theory* (Coleman 1990), som er mine hovedkilder når jeg skriver om Colemans sosial kapital-begrep.

Coleman innleder artikkelen *Social Capital in the Creation of Human Capital* med en beskrivelse av to handlingsteoretiske paradigmer: Et hovedsakelig sosiologisk paradigme som preges av *the oversocialized conception of man* (Wrong 1961) og som er godt egnet til å forklare hvordan individer handler under påvirkning av sosiale strukturer, og et hovedsakelig økonomisk paradigme som er godt egnet til å forklare handlinger ved hjelp av nyttemaksimering og synkende grensenytte (Coleman 1988, s. 95-96). Colemans uttalte ambisjon var å skape en gylden middelvei som bevarte styrkene til de to paradigmene, og la dem utfylle hverandre. I Coleman (1988) lot han sosial kapital være bindeleddet mellom de to teoretiske retningene, slik at han kunne

import the economists' principle of rational action for use in the analysis of social systems proper, including but not limited to economic systems, and to do so without discarding social organization in the process (Coleman 1988: 97).

Dermed står en rasjonell og strategisk aktør i sentrum, men denne kan ikke handle uten å ta hensyn til, eller være påvirket av, sosiale strukturer. Colemans sosiale kapital er de sidene ved sosiale strukturer som virker inn på aktørenes valg:

Social capital is defined by its function. It is (...) a variety of different entities, with two elements in common: they all consist of some aspect of social structures, and they facilitate certain action or actors (...) within the structure (Coleman 1988: 98).

Colemans forståelse av mennesket slik det kommer til uttrykk i f.eks. Coleman (1990) vil nok fremstå som i overkant økonomistisk for mange, men han la altså stor vekt på å skape et teoretisk rammeverk hvor individets handlinger kunne forklares ut fra både eksterne forutsetninger og aktørens egne valg. I Coleman (1988: 102-105) og Coleman (1990: 304-311) anfører han tre konkrete former for sosial kapital: Uformelle rettigheter og plikter; normer og effektiv sanksjonering; og informasjonskanaler. I Coleman (1990: 311-313) nevner han dessuten autoritet, intendert organisering, og en organisasjons evne til å endre seg og arbeide for andre formål enn det opprinnelige.

Sosial kapital ble imidlertid ikke operasjonalisert i de nevnte verkene, men forble en teoretisk forklaring på observerte sammenhenger mellom bakgrunnsfaktorer og individuelle utfall. Dette tomrommet kom til å fylles av Putnam, som ikke bare videreførte en del av Colemans sosial kapital-begrep, men som også omdefinerte viktige teoretiske dimensjoner, anvendte det i andre empiriske sammenhenger, og gjorde tidlige forsøk på å operasjonalisere begrepet direkte.

2.1.2 Sosial kapital hos Putnam: *Making Democracy Work*

Hovedverket i Putnams litteratur om sosial kapital er *Making Democracy Work* (Putnam 1993), boka som får æren for å ha popularisert begrepet sosial kapital både innenfor og utenfor academia (Field 2008: 4; Ostrom & Ahn 2009: 17).

Putnam (1993: 167, 241) bruker Coleman (1990) som hovedkilde når han beskriver sosial kapital-begrepet, men følger ham ikke blindt. Den viktigste forskjellen stiger frem allerede i Putnams kortfattede definisjon: «Social capital here refers to features of social organization, such as trust, norms, and networks, that can improve the efficiency of society by facilitating coordinated actions» (Putnam 1993: 167). Bemerk at det er utfall på samfunnsnivå (*efficiency of society*) som er av interesse hos Putnam. Vi ser også at mens Colemans (1990: 302, min

kursivering) «facilitate certain actions of *individuals*» er omdefinert: Hos Putnam er sosial kapital gått fra å legge til rette for individuelle handlinger i bred forstand, til å legge til rette for *koordinert* samhandling.

Et viktig aspekt ved koordinerte handlinger som både Coleman (1988, 1990) og Putnam (1993) skrev mye om, er handlinger som ikke synes rasjonelle eller nyttemaksimerende for alle de deltakende partene, men som partene likevel deltar i frivillig – f.eks. altruistiske handlinger, og vedvarende handlingsmønstre som opprettholder allmenne goder. Dette er et eksempel på koordinerte handlinger som ikke ville funnet sted uten sosial kapital: Å overvinne «dilemmas of collective action and the self-defeating opportunism that they spawn» fordrer samarbeid, og «voluntary cooperation is easier in a community that has inherited a substantial stock of social capital» (Putnam 1993: 167).

Putnams sosiale kapital er altså noe som gjør at aktører samarbeider i sammenhenger der de like godt kunne – og kanskje ville tjent på å – la være. Men hva *er* disse tingene som fasiliterer samarbeid?

Tidligere i oppgaven så vi hvilke former for sosial kapital Coleman la størst vekt på; informasjonstilgang, normer, og det vi litt forenklet kan kalle tillit; og hvordan disse ressursene fantes på gruppenivå og gavnet gruppe medlemmene. I sin teoretiske begrepsgjennomgang bruker Putnam (1993: 167, 170) frasen «trust, norms and networks» flere ganger. Også «norms of reciprocity and networks of civic engagement» går igjen (Putnam 1993: 167, 171). Sosial kapital-teoriens grunnstener synes altså å være de samme hos Coleman og Putnam – men det er bare på overflaten.

Den store forskjellen mellom Colemans og Putnams sosiale kapital kommer best til syne når vi tar for oss det empiriske arbeidet i *Making Democracy Work*. Boka er en studie av implementeringen av et nytt regionalt administrativt nivå i Italia i 1970, og Putnam vil vise i hvilke regioner implementeringen var vellykket – og hvorfor. Han gjorde to hovedfunn: At implementeringen lyktes best i de nordlige regionene, og at det var regionene som var rike på det han kaller *civicness* eller *civic community* som lyktes aller mest. Sosial kapital bringes faktisk ikke på bane før bokens siste kapittel, hvor det brukes til å forklare hvorfor *civic communities* gir bedre grobunn for politiske institusjoner. For alle praktiske formål er imidlertid sosial kapital synonymt med *civicness* og *civic community*, så det er ikke urimelig å lese operasjonaliseringen av *civicness* som en operasjonalisering av sosial kapital.

Når det gjelder operasjonaliseringen av sosial kapital, så tar Putnam i bruk fire parametre som sammenfattes i en *civic community index* (Putnam 1993: Kap. 4, spesielt s. 96) og består av nyhetskonsument, organisasjonstetthet, deltakelse i folkeavstemninger, og avgivelse av personstemmer (kumulasjon) ved ordinære valg.¹

Det er tall på regionnivå som måler sosial kapital, og som blir sammenholdt med regionenes mål på institusjonell suksess. Hos Putnam er altså sosial kapital en egenskap ved samfunn, ikke ved individer. Den måles følgelig på samfunnsnivå, selv om Putnam naturligvis ser på den som et resultat av aggregerte individuelle handlinger. Putnams sosial kapital-begrep er så ulikt Colemans at man kan spørre seg om hvor hensiktsmessig begrepsvalget er: Som Wollebæk og Segaaards (2011: 27-28) skriver, gikk begrepet fra å være en egenskap ved sosiale strukturer på mesonivå som fasiliterer sosial eksklusjon og individuell måloppnåelse, til å være en kulturell komponent på makronivå som kommer hele samfunnet til gode. Når man også tar i betraktning at det foreligger en noe annerledes sosial kapital-tradisjon etter Bourdieu (1986), har vi for oss et begrep som begynner å anta et vel bredt teoretisk innhold.

Det er å bemerke at tillit, en viktig komponent i nyere sosial kapital-forskning, ikke måles direkte i *Making Democracy Work*; ikke fordi det ikke sto sentralt i Putnams teoretiske utlegninger, men fordi det ble antatt målt indirekte gjennom de fire parametrene. At tillit ikke brukes som mål på sosial kapital, er kanskje det tydeligste tegnet på at boka representerer en tidlig fase i sosial kapital-begrepets operasjonelle utvikling.

Når Putnam bruker sin *civic community index* til å undersøke hvorfor implementeringen av et regionalt administrativt nivå i Italia i 1970 var vellykket i visse regioner, men ikke i andre, finner han at det var regioner preget av *civic community* - høy valgdeltakelse, et rikt organisasjonsliv og mye avislesing – som lyktes med å implementere de nye politiske institusjonene (Putnam 1993: 115). Metodologisk er undersøkelsen lett forståelig: Data om de nye institusjonenes suksess blir sammenstilt med regionenes plassering på en *civic community*-indeks, og korrelasjonen mellom de to målene er svært sterk ($r = 0,92$, se Putnam 1993: 98).

Putnams betraktning av sosial kapital som en kollektiv egenskap ved hele samfunn, og hans bruk av store regioner som analyseenheter med aggregert sosial kapital som uavhengig variabel, er blitt kraftig kritisert. Man kan for eksempel spørre seg om hvilke innsikter en slik sammenstilling av makrotall genererer om den sosiale virkeligheten, og hvor troverdig det

kausale resonnementet er; Putnam beskyldes ofte for å bedrive sirkelargumentasjon (Field 2008: 41; Wollebæk & Seggaard 2011: 28) – noen samfunn har mye sosial kapital i dag fordi de hadde mye sosial kapital på et punkt i fortiden, mens andre samfunn har lite sosial kapital i dag fordi de hadde lite sosial kapital tidligere.

2.1.3 Teoretiske og empiriske utviklingstrekk i *Bowling Alone*

I sitt andre hovedverk om sosial kapital, *Bowling Alone*, går Putnam (2000) grundigere til verks på det teoretiske planet: Her blir ikke sosial kapital behandlet som et sosialteoretisk alibi som tres nedover empirien i verkets siste kapittel (jf. likheten mellom *civic community* og sosial kapital i *Making Democracy Work*). I *Bowling Alone* er det hele tiden sosial kapital i etterkrigstidens USA som er hovedtemaet. Putnam brukte dessuten *Bowling Alone* som en mulighet til å imøtekomme noe av kritikken som ble ham til del i etterkant av *Making Democracy Work* og de andre sosial kapital-relaterte tekstene han hadde skrevet i de foregående årene (av disse er det spesielt viktig å merke seg *Bowling Alone: America's declining social capital* (Putnam 1995), som kan betraktes som et forarbeid til boka med omtrent samme tittel).

Dette resulterer i at *Bowling Alone* forholder seg til sosial kapital på en annen måte enn *Making Democracy Work*: Sosial kapital-begrepet utvides både teoretisk og empirisk, og det brukes ikke lenger til å forklare samfunnsutviklingen; her er det heller utviklingen i sosial kapital som blir forklart ved den øvrige samfunnsutviklingen. Sosial kapital er med andre ord gått fra å være en uavhengig variabel i Putnam (1993) til å være en avhengig variabel i Putnam (2000). Den kausale historien i *Bowling Alone* handler om hvordan først og fremst tidsbruk knyttet til tv-titting og pendling til og fra jobb har forårsaket et drastisk tap av sosial kapital i USA i tiårene etter andre verdenskrig.

Putnam viser hvordan et samfunn kan preges av forskjellige typer fellesskap allerede i *Making Democracy Work*, hvor han f.eks. stiller nepotisme opp mot mer meritokratiske baserte sosiale systemer (f.eks. Putnam 1993: 144). Sosial kapital-begrepet blir imidlertid stående som naivt endimensjonalt (Field 2008: 42), et feilgrep Putnam søker å rette opp i *Bowling Alone*. Her lar han den sosiale kapitalens skyggesider komme til uttrykk gjennom teoretiske begreper som ikke var til stede i *Making Democracy Work*, f.eks. begrepsparet sammenbindende (*bonding*) og overskridende (*bridging*) sosial kapital (Putnam 2000: 22-23). Sammenbindende sosial kapital er ressurser som deles innenfor en bestemt sosial gruppe,

mens overskridende sosial kapital deles av flere ulike sosiale grupper. Slik kan vi tenke oss samfunn hvor hvert enkelt medlem har mye sosial kapital, men bare av den sammenbindende typen; i et slikt samfunn vil det være lite kontakt og tillit på tvers av sosiale skillelinjer. Vi kan også tenke oss samfunn med mye overskridende sosial kapital, men lite sammenbindende sosial kapital; samfunn hvor alle følger Kardemomme-loven, men hvor det er få sterke fellesskap på mesonivå. Disse punktene illustrerer at en balanse mellom de to formene for sosial kapital er helt nødvendig. Et annet poeng er dessuten at det også kan bli for mye sosial kapital og *networking* for enkelte: «You may talk of the tyranny of Nero and Tiberius; but the real tyranny is the tyranny of your next-door neighbour» (Bagehot 1965: 243, via Putnam 2000: 351). Som Kim (2016) skriver, følger det byrder med å opprettholde et mangfoldig sosialt nettverk; «soon or later, the social ties that benefit individual members will require that they reciprocate» (Kim 2016: 244).

Alt i alt fordrer denne nyanserte forståelsen av sosial kapital at en samfunnsviter ikke bare måler sosial kapital på en indeks hvor lav skår er dårlig og høy skår er bra; samfunnsviteren må, om han skal si noe substansielt om et samfunns sosiale kapital, vurdere flere forskjellige dimensjoner og utøve skjønn når hen til slutt utformer en overgripende forståelse av den. Det bør ikke legges opp til snarveier lik den Putnam selv tok i *Making Democracy Work*, hvor sosial kapital ble målt gjennom en enkel sivilsamfunnindeks.

Når det gjelder operasjonaliseringen av sosial kapital, tillegges deltakelse i politikken og sivilsamfunnet stor vekt også i *Bowling Alone*. Avislesing, som ble tillagt stor vekt i *Making Democracy Work*, nevnes bare i forbifarten (Putnam 2000: 36). Derimot tar Putnam opp to parametre som vi ikke kjenner igjen fra Putnam (1993): Uformell sosial aktivitet, dvs. aktivitet som ikke forekommer innenfor formelle organisasjoner – og generell tillit (Putnam 2000: hhv. kapittel 6 og 8). Den generelle tilliten henger tett sammen med gjensidighetsnormer og ærlighet; hos Putnam kan den forenklet defineres som viljen til å følge regler og normer fordi man venter at andre gjør det samme, og viljen til å gjøre noe for andre uten å bli kompensert for det – fordi man regner med at man selv vil ytes den samme velvilligheten om det skulle behøves (Putnam 2000: 134-135). *Bowling Alone* er i det hele tatt rik på statistikk, hvorav noe er blitt kritisert for å være gitt vel stor betydning (f.eks. Clawson 2001), mens andre enkeltelementer virker trivielle; Wollebæk og Seggaard (2011: 39) nevner sammenhengen mellom hvor mye man ser på TV og hvor tilbøyelig man er til å vise sine medtrafikanter fingeren når man kjører bil. Samlet sett er imidlertid boken overbevisende i

sine påstander om utviklingen av sosial kapital for den jevne amerikaner i tiårene frem mot årtusenskiftet, selv om årsaksforklaringene som anføres ikke er like lette å gå god for.

2.1.4 Oppsummering: Putnams sosiale kapital

Den teoretiske kjernen i Putnams sosial kapital-begrep er sosiale strukturer som legger til rette for kollektiv handling, og den empiriske kjernen er organisasjonsmedlemskap og -deltakelse. Han har riktignok utforsket andre typer grunnlag for sosial kapital enn ansikt til ansikt-interaksjon innenfor organisasjoner, som etnisk homogenitet (Putnam 2007), og virker å ha et litt videre syn på hvordan sosial kapital skapes i *Our Kids* (Putnam 2015), men vekten på svake sosiale bånd og forholdet til sivilsamfunnet er stadig i sentrum. Putnams syn på hvordan sosial kapital skapes, og synet på generell tillit som et viktig sosial kapital-parameter, plasserer ham i direkte opposisjon til andre ledende teoretikere på tillitsfeltet – men synet hans er stadig innflytelsesrikt, og anses som så viktig at det er en naturlig del av teoretiske gjennomganger også hos meningsmotstanderne hans (Rothstein 2005; Uslaner 2016). Men merk at selv om Putnams sosial kapital-begrep henger tett sammen med samfunnsmedlemmenes svake sosiale bånd fordi det er i slike relasjoner han mener sosial kapital skapes, er individenes innstilling overfor helt fremmede mennesker også en avgjørende del av begrepet – jf. vektleggingen av generell tillit i forrige avsnitt.

2.1.5 Begrepsavgrensing – sosial kapital i denne oppgaven

Sosial kapital er altså et mangesidig begrep som på mikronivå er blitt brukt til å benevne et individs relasjonelle ressurser i utdannings- og arbeidsmarkedet og andre felt, mens det på makronivå kan brukes til å si noe om betingelsene for samarbeid mellom samfunnsmedlemmer og predikere et samfunns økonomiske og politiske utviklingspotensial. I denne oppgaven legger jeg til grunn en forståelse av begrepet som ligger tett opp til den siste – putnamske – varianten, hvor sosial kapital fasiliterer samarbeid gjennom tillit, gjensidighetsnormer («*norms of reciprocity*») og nettverk (Putnam 1993: 167, 2000: 19). Siden det er målinger av tillit jeg analyserer og diskuterer, er det den dimensjonen jeg legger mest vekt på videre.

Et aspekt ved sosial kapital som jeg foreløpig har skrevet lite om, og som sjelden nevnes eksplisitt i tekstene til Coleman (1988, 1990) og Putnam (1993, 2000), er en dimensjon som jeg med ett ord vil kalle samhold. Med samhold menes her den følte tilhørigheten til generelle

andre i et samfunn, i motsetning til den følte tilhørigheten til familier, venner og andre partikulære relasjoner. Samholdsdimensjonen synes spesielt relevant for min undersøkelse av sosial kapital fordi den brå utviklingen i flere sosial kapital-parametre i ukene etter 22. juli-angrepene (Wollebæk, Enjolras, Steen-Johnsen, & Ødegård 2012a) vanskelig kan forklares uten ved hjelp av nettopp denne faktoren. Som jeg kommer inn på i dette kapittelets siste delkapittel, finnes det dessuten plausible mekanismer som forklarer 22. juli-angrepets effekter på sosial kapital ved hjelp av samhold som en medierende faktor, blant annet i forbindelse med rosetogene og de andre offentlige markeringene som fant sted i tiden etter angrepet. Etter angrepet startet et nasjonalt symbolarbeid som måtte til for å fylle det nye meningsvakuumet – en prosess som blant annet fant sted under de mange markeringene, og som kan ha ført til tettere samhold gjennom den felles produksjonen av mening i en prekær situasjon (Rafoss 2015a).

2.2 Tillit

Jeg har operasjonalisert sosial kapital gjennom tre mål på tillit: Generell tillit, inngruppetillit og utgruppetillit. Detaljer om hvordan de tre er målt, finnes i kapittel tre; her nevnes kort at generell tillit er målt ved å spørre respondenter om folk flest er til å stole på, eller om man ikke kan være forsiktig nok; inngruppetillit måles ved å spørre om tilliten til sosiale grupper som ikke er eksplisitt forskjellig fra en selv, f.eks. mennesker som bor innenfor samme område; og utgruppetillit måler tilliten til mennesker med en annen religion eller nasjonalitet, altså mennesker som er eksplisitt forskjellige fra en selv. For øvrig samvarierer generell tillit, inngruppetillit og utgruppetillit i en slik grad at jeg har lagt svært lite vekt på forskjellen mellom dem i dette kapittelet og diskusjonskapittelet.

Tillit er et av begrepene som alle har en intuitiv forståelse av, men som virker umulig å gi en presis definisjon. Zillig og Kimbrough (2016: 18) skriver at ett aspekt det er konsensus om blant forskere, er at tillit er «a psychological state of willingness to be vulnerable based on the trustor's positive expectations of the trustee». Stoler man på noen, er man villig til å sette seg i en potensiell tapssituasjon som det bare er opp til den andres gode vilje om man taper på. Her går jeg inn på to aspekter ved tillit: Hvordan den genereres, og tillitsradius – eller hvem som egentlig omfattes av det vi kaller generell tillit.

2.2.1 Tillit: Læring, internalisering og endring

Vi vet at 22. juli-angrepene påvirket det norske samfunnets sosiale kapital på kort sikt, både hva angår forskjellige typer tillit og andre sosial kapital-parametre (se kapittel 2.3.4). Kortsiktige svingninger er imidlertid én ting, varige endringer en annen – og hvorvidt terrorangrep som 22. juli-angrepet medfører varige endringer i nordmenns tillitsnivå, avhenger av om tillit er en dynamisk eller statisk egenskap ved individer; og, om det er en statisk egenskap, i hvilken alder nivået etableres. Nedenfor følger, i konsentrert form, noen sentrale syn på tillitens kontinuitet og endring gjennom menneskers livsløp.

Når han skal forklare hva som er grunnlaget for generell tillit, skriver Putnam (1993: 171) at «social trust (...) can arise from two related sources – norms of reciprocity and networks of civic engagement». Putnam behandler gjensidighetsnormer og graden av altruisme som relativt stabile sider ved et samfunn, så den ene av de to komponentene må betraktes som stabil. *Networks of civic engagement* (deltakelse i sivilsamfunnet) impliserer derimot et mer dynamisk syn på tillit, hvor individer bruker erfaringer fra sivilsamfunnet til å kontinuerlig revurdere om andre er til å stole på: Hvis de fleste man samhandler med (eller tilegner seg informasjon om gjennom sosiale nettverk) er pålitelige, velger man selv å opptre tillitsfullt (Putnam 1993: 171-176). Putnams individ er altså en aktivt handlende aktør som selv endrer tillitsnivå ut fra informasjonen og erfaringene hen har tilgjengelig. Hvis dette er rett, er det ikke urimelig å forvente at enkelthendelser som 22. juli-angrepet har langtidseffekter på tillit.

Wollebæk og Seggaard (2011: 39, deres utheving) kaller Putnams syn «*sekundærsosialiseringsspektivet* på hvordan sosial kapital dannes» fordi han vektlegger perifere sosiale relasjoner. Det motsatte synet, *primærsosialiseringsspektivet*, finner vi hos Eric Uslaner. Med støtte i Erik Eriksons bok *Childhood and Society* (1963) skriver han at personlige erfaringer «is not the answer to why we trust strangers more generally. We may not be born trusting, but our inclinations to place faith in others start very early in life (Uslaner 2002: 76, hans utheving). Han opponerer eksplisitt mot Putnams fokus på ansikt til ansikt-samhandling i sivilsamfunnet (Uslaner 2002: 115-119); blant annet skriver han at Putnams syn på tillit, deltakelse i sivilsamfunnet, og deltakelse i uformelle nettverk som gjensidig forsterkende elementer, kan falsifiseres empirisk. Det er heller slik, ifølge Uslaner, at tillit er en bakenforliggende faktor som legger føringer for individets deltakelse i formelle og uformelle nettverk; «you just can't put people in groups and expect them to become more trusting» (Uslaner 2002: 116). Han anfører blant annet tall som viser at individers tillitsnivåer

synes å gjenspeile foreldrenes nivå (Uslaner 2016), og at tilliten til barnebarn av innvandrere speiler nivået i det landet besteforeldrene utvandret fra (Uslaner 2008). Ut fra Uslaners teorier om tillit og læring kan vi ikke forvente at 22. juli-angrepet medførte varige endringer i den norske befolkningens tillitsnivå, selv om det beviselig hadde klare korttidseffekter.

Et tredje perspektiv – vi kan kalle det et institusjonelt sosialiseringsspektiv – knyttes til Bo Rothstein. Han er opptatt av hvordan rettferdige samfunnsinstitusjoner genererer tillit, og har blant annet skrevet om velferdsinstitusjonenes betydning for den høye tilliten i de nordiske samfunnene – spesielt det faktum at nordiske velferdsgoder i liten grad blir behovsprøvd (f.eks. Rothstein 2005: 126). Rothsteins mener også at det er gruppenes opplevelse av sentrale samfunnsinstitusjoner som forklarer forskjellene i tillit mellom amerikanere med europeisk og afrikansk opphav (Rothstein 2005). I likhet med Uslaner, kritiserer Rothstein Putnams syn på tillit:

«All voluntary associations are not like the parent-teacher association (PTA) or bord watching club (...) many of the people of Bosnia have been involved in social networks that created the hate and distrust that laid the foundation for discrimination, ethnic cleansing, concentration camps, and murder of civilians» (Rothstein 2005: 101).

Rothsteins kritikk rammer først og fremst det naive synet på organisasjonsdeltakelse som Putnam forfektet i *Making Democracy Work* – som nevnt tidligere i oppgaven, var Putnam mer åpen for sivilsamfunnets negative potensial i *Bowling Alone*. Uansett er poenget at både Uslaner og Rothstein står for perspektiver som gir lite rom for endringer i individers tillitsnivå som følge av indirekte eksponering for terror: Hos Uslaner er tillit en internalisert verdi som formes i god tid før voksen alder, mens Rothstein bare synes å åpne for endringer i tillitsnivåer i den grad terroren også påvirker offentlige institusjoner. Nå er det ikke noe spesielt ved at et lands sikkerhets- og justispolitikk blir påvirket av terrorhandlinger; etter 11. september-angrepet har det vært en internasjonal trend at politi- og sikkerhetsmyndigheter har fått endret rammevilkårene sine, en prosess som blant annet innebærer mer overvåkning og dårligere personvern, og som har akselerert i Norge etter 22. juli-angrepet (Engene 2013); men det er vanskelig å se for seg at de norske offentlige institusjonene, eller innbyggernes syn på dem, endret seg så mye etter 22. juli-angrepet at det påvirket nordmenns tillit til både systemet og hverandre tre år senere.

Uansett hva slags kausale mekanismer som er i spill, er det mye som tyder på at tillit er en verdi som har stabilisert seg når et individ når voksen alder. F.eks. skriver van den Bos,

Westenberg, van Dijk og Crone at (2010: 100) «there is a general increase of prosocial behavior that stabilizes between middle and late adolescence»; Kocher og Sutter (2007: 364) finner at «trust increases almost linearly from early childhood to early adulthood, but stays rather constant within different adult age groups». Selv om estimatene for når et individs tillitsnivå stabiliserer seg, varierer – Clark og Eisenstein (2012: 371), som riktignok representerer et unntak i forskningslitteraturen, mener f.eks. at stabiliseringen ikke skjer før i 40-årsalderen – gir denne statiske forståelsen av tillit lite rom for 22. juli-effekter blant nordmenn som var i voksen alder da angrepene fant sted.

2.2.2 Tillitsradius

Når man studerer tillit, er det nyttig å ha begrepet tillitsradius i bakhodet – især gjelder dette når man studerer generalisert tillit og tillit til bestemte grupper om hverandre. Francis Fukuyama populariserte begrepet i boka *Trust* (1995), hvor han skriver at folks generelle tillit har både et *nivå* og en *rekkevidde*. For eksempel vil innbyggere i Kina og det katolske Sør-Europa typisk være svært tillitsfulle overfor en indre krets som helst består av mennesker fra deres egen familie, men tillitsradiusen deres er liten; de har altså et høyt tillitsnivå overfor et lavt antall personer. Overfor mennesker utenfor den indre sirkelen, har de lite tillit (Fukuyama 1995: 56). Omvendt finnes det samfunn, som de nordeuropeiske, hvor tillitsradiusen er stor. Når innbyggerne i sistnevnte land oppgir at de har tillit til «folk flest», refererer de til en mye større del av befolkningen enn kinesere og søreuropeere typisk gjør. Dette er bl.a. tilfelle i de nordiske høytillitslandene (Delhey, Newton, & Welzel 2011; Wollebæk 2011).

Et samfunns tillitsradius har mye å si for hvor sannsynlig det er at individer samhandler tillitsfullt på tvers av sosiale skillelinjer. En stor tillitsradius er dermed en viktig forutsetning for å generere overskridende sosial kapital. Endringer i tillitsradiusen vil også kunne forklare situasjoner hvor den generaliserte tilliten synes uforandret, men tillit til bestemte grupper endrer seg – i slike tilfeller kan tillitens *nivå* (hvor mye tillit man har overfor menneskene man stoler på) antas uforandret, men tillitens *radius* (hvilke mennesker man stoler på) kan antas endret.

2.3 Terrorens effekter på sosial kapital. Hva forteller forskningslitteraturen oss?

Forskningen på terror og sosial kapital er først og fremst rik på case-studier med sosialpsykologiske forklaringsmekanismer i sentrum, men det finnes også en betydelig produksjon som søker å forklare hvordan terror påvirker sosial kapital på et mer generelt grunnlag – gjerne under bestemte betingelser, f.eks. hva slags terrorangrep som finner sted, eller trekk ved samfunnet som rammes (Güss et al. 2013; Spilerman & Stecklov 2009). I litteraturen opereres det derfor med få universelle forventninger til følgene av et angrep, men med forskjellige mekanismer som kan slå inn under forskjellige betingelser. Noen ganger er det grunner til å forvente mindre samhold etter et angrep, andre ganger mer; noen ganger kan man forvente at innvandrergupper møter flere lukkede dører etter et angrep, andre ganger ikke. I denne delen av oppgaven legger jeg frem noen hovedtendenser i hvordan terrorangrep har påvirket sosial kapital i samfunnene som ble rammet, og hvordan effektene er blitt forklart teoretisk. Delkapittelet avsluttes med en oppsummering av forskningen på 22. juli og sosial kapital.

2.3.1 Frykt, samling og splittelse

Det er ikke mange typer hendelser som kan sammenlignes med terrorangrep når det gjelder brutalitet og råskap: Uskyldige mennesker mister livet på voldelig vis; samfunnets befolkning eksponeres for relativt detaljerte skildringer av volden gjennom media, gjerne i lang tid fremover; og handlingene kan blottlegge konflikter innad i samfunnet, det være seg friksjon mellom majoritetsbefolkningen og innvandrergupper, eller motstandskampen til regionale separatiststrømler; og befolkningen blir minnet på at den aldri er *helt* trygg. Men til tross for at det finnes både emosjonelle og rasjonelle grunner til å lukke seg etter et terrorangrep, eller i hvert fall til å ikke åpne seg ytterligere overfor fremmede mennesker, ser vi ofte at terrorangrep fører til mer samhold, folkerike ansamlinger på offentlige steder, og økt tillit til samfunnets myndigheter – selv om de samme myndighetene ikke klarte å stanse angrepet. Hvorfor er det slik?

En økning i aggregerte fryktnivåer er en normal – nesten universell – reaksjon etter terrorangrep (Güss et al. 2013; Spilerman & Stecklov 2009). Fullerton, Ursano, Norwood og Holloway (2003: 6, via Spilerman & Stecklov 2009: 170) beskriver terrorangrep som et av

«the most powerful and pervasive generators of psychiatric illness, distress, and disrupted community and social functioning» i en gjennomgang av forskjellige typer tragedier som kan ramme et samfunn. Nettopp frykt er et nøkkelelement i mange forskeres forsøk på å forstå effekten av terror på tillit og andre sosial kapital-parametre. Men om frykt er en forutsigbar følge av terror, er ikke følgene av frykt like forutsigbare; nedenfor viser jeg hvordan frykt både kan samle og splitte et samfunn.

2.3.2 Frykt og samling: Rallying effects, pulling together

Güss, Foust og Dörner (2013: 111) beskriver «affiliative tendencies» som et sentralt atferdsmønster i etterkant av terrorangrep, hvor kombinasjonen av frykt og et følt tap av kontroll gjør at individer prøver å ta tilbake kontrollen over situasjonen ved å søke seg mot «individuals, groups, or local or national political leaders» som tilbyr trygghet.

Sammenhengen mellom frykt og oppslutning om sentralmyndigheter er påvist i mange nasjonale kontekster, i forbindelse med både reell terror og eksperimenter. Gadarian (2014) beskriver f.eks. hvordan amerikanere som ble eksponert for stimuli knyttet til 11. september-angrepene uttrykte positive holdninger overfor både George W. Bush spesielt og det republikanske partiet generelt, uavhengig av egen partitilhørighet. Piazza (2015) viser hvordan frykt for terror er knyttet til støtte for autoritær politikk og visse brudd på menneskerettigheter i antiterrorismens navn. Og Chanley (2013, spesielt s. 5) finner at 11. september ansjoret tillitsnivåer overfor amerikanske sentralmyndigheter som ikke var observert siden 1960-tallet. Eksempler på forskere som påviser samme typer effekter, er Aly (2013) Jaško, Kossowska og Sekerdej (2013), Kibris (2011), Getmansky og Zeitzoff (2014), og Dinesen og Jæger (2013) innenfor en henholdsvis australsk, polsk, tyrkisk, israelsk og spansk kontekst.

Denne sammenhengen mellom stimuli som skaper frykt – det være seg at ens eget samfunn blir rammet av et terrorangrep, at man blir indirekte eksponert gjennom mediedekning av angrep andre steder i verden, eller at man blir eksponert for terrorfrykt i eksperimentelle settinger – og støtte overfor sentrale myndigheter, kalles *rallying effects*. Den forklares ofte ut fra et behov for å samle seg om en sterk leder i utrygge tider (Güss et al. 2013) – Sinclair og LoCicero (2010: 65) skriver f.eks. at dataene deres «would suggest that fears of terrorism drive trust in government for protection, but not necessarily in the form of presidential approval or support for specific governmental policies». Fra før vet at institusjonell tillit blir

vurdert som en viktig indikator for et samfunns sosiale kapital av bl.a. Putnam og Rothstein, selv om det er generell tillit jeg ser på i denne oppgaven. Er det da så enkelt som at terrorangrep skaper en midlertidig økning i sosial kapital – eller, for å anvende oppgavens definisjon på sosial kapital: Skaper terrorangrep en, i hvert fall midlertidig, samfunnstilstand med bedre forutsetninger for koordinert samarbeid mellom samfunnsmedlemmene?

På overflaten er det mye som tyder på det. Det tydeligste tegnet er de folkerike markeringene som finner sted kort tid etter terrorangrepene, f.eks. de norske rosetogene. Her ser vi det vi kan kalle *pulling together*-effekten, som benevner økt samhold blant folk flest i forbindelse med dramatiske hendelser av både positiv og negativ art (mens *rallying effects* begrenser seg til institusjonell tillit, er altså *pulling together*-effekten mer generell). Joiner, Hollar og van Orden (2006) skriver at «In times of acute national crisis, people pull together, and belongingness should thus increase», og viser hvordan selvmordsratene i USA er lavere enn ellers i tiden kring hendelser som på et eller annet vis samler nasjonen – inkludert idrettsbegivenheter som Super Bowl, men også etter hendelser som drapet på president John F. Kennedy, den mislykkede oppskytingen av romfartøyet Challenger i 1986, og sannsynligvis etter terrorangrepet 11. september 2001 (se Joiner et al. 2006: 182 og kildene der). Både positive og negative hendelser som samler befolkningen skaper en følelse av tilhørighet, hevder de, og viser tilbake til Durkheims (2006 [1897]) teorier om selvmord og sosial integrasjon. Hernæs (2015: 40) sin forskning på sykefravær etter 22. juli, hvor han finner at «the sickness absence rate in municipalities from which an inhabitant was killed in the attack declined substantially after the attack took place», er også rimelig å knytte til *pulling together*-mekanismen. I den amerikanske konteksten er *pulling together*-effekten grundig dokumentert; foruten endringer i selvmordsratene nevnt over, er det påvist lavere skilsmisserater i staten Oklahoma etter terrorangrepet i byen med samme navn (Nakonezny, Reddick, & Rodgers 2004). Også World Trade Center-angrepene kan ha hatt en lignende effekt, selv om resultatene ikke er like entydige (Cross Hansel, Nakonezny, & Rodgers 2011). Angrepet i Oklahoma hadde dessuten en mer bokstavelig *pulling together*-effekt som resulterte i økt fertilitet en tid etter angrepet (Rodgers, St. John, & Coleman 2005).

På bakgrunn av *pulling together*-mekanismen kan vi forvente at terrorangrep faktisk har en positiv effekt på generell tillit, noe forskningen på 22. juli-effektene støtter opp om (Wollebæk et al. 2012a). Det meste av forskningen på terror og tillit kretser rundt institusjonell tillit, og det finnes ikke mye litteratur om terror og generell tillit. Putnam (2002)

rapporterer om en økning i generell tillit i USA etter 11. september-angrepene, mens Traugott et al. (2002) skriver at dette forhøyede nivået holdt seg til i hvert fall et halvt år etter angrepene. Blomberg, Hess og Tan (2011) sammenholder generell tillit-data fra *World Value Survey* og informasjon om når og hvor terrorangrep har funnet sted fra databasen ITERATE, og finner at tillitsnivået reduseres noe av terrorangrep. Men effekten er forsvinnende liten, og kan for alle praktiske formål betraktes som et nullfunn: «In periods when countries suffer from terrorism, the probability of trust generally falls by 0.03 to 0.05 percentage points» (Blomberg et al. 2011: 390).

2.3.3 Frykt og splittelse: Å søke mot seg og sine

Det er uansett problematisk å se på generell tillit uten også å se på inn- og utgruppetillit, for endringer i generell tillit – eller mangel på endring – kan skjule både tilnærming og polarisering mellom forskjellige sosiale grupper, f.eks. majoritets- og minoritetsbefolkninger. Sosiale grupper er oftest seg selv nærmest når samfunnene deres er blitt rammet av terror: Individer utviser økt tillit til myndighetene og sin egen del av befolkningen, men ikke overfor sosiale grupper som er dem fremmede.

«The fear of terrorism is a powerful driver of collective identity (...) From a psychological perspective, the human response to fear of terrorism results in a search for ontological security and manifests in reaffirmation of collective identity and aggression toward anything perceived to be a threat to that identity» (Aly 2013: 160).

Hvis muslimer som gruppe blir assosiert med terrorangrep utført av muslimske fundamentalister, eller baskere som gruppe blir assosiert med terrorangrep utført av baskiske separatister, osv., er det dermed fra et psykologisk synspunkt forståelig at den øvrige befolkningen bevisst eller ubevisst distanserer seg fra den gruppen terroristene hevder å representere. Endringer i retning av mer sammenbindende sosial kapital, men mindre overskridende sosial kapital, er den vanlige utviklingen etter terrorangrep. Echebarria-Eghabe og Fernandez-Guede (2006) viser nettopp en slik utvikling i Spania etter angrepene på Madrids jernbaner i 2004. Studien deres viser at de islamistiske angrepene førte til både sterkere anti-arabiske holdninger, og mer antisemittisme, selv om jøder eller jødedom ikke ble knyttet til angrepene på noe vis. Andre eksempler på terrorangrep som har generert lignende former for skiller mellom befolkningsgrupper, er drapet på Theo van Gogh i Nederland i 2004 (Boomgaarden & de Vreese 2007) og 11. september-angrepene i USA (Eidelson & Plummer

2005). Slike holdninger gjenfinnes ikke bare i samfunnsviteres spørreskjemaer: Hatkriminalitet mot minoriteter økte markant i flere områder i England etter både 11. september-angrepene i USA og angrepene i London 7. juli 2005. Ett år etter angrepene var slik kriminalitet fortsatt vanligere enn før angrepene fant sted (Hanes & Machin 2014). Det samme skjedde i USA, hvor «over the past two decades, the phenomenon of xenophobic violence has followed each of the three major terrorist acts that have occurred on American soil» (Springer, Lalasz, & Lykes 2012: 177). Huddy, Feldman, Capelos og Provost (2002: 486) begrunner slike utslag med at frykt leder til *cognitive shutdown*, en mental tilstand som gjør at vi i større grad vurderer fremmede mennesker ut fra stereotypier, f.eks. stereotypier basert på nasjonalitet.

2.3.4 Norge i verden. 22. juli og sosial kapital

Som vi har sett, påvirkes det viktige sosial kapital-parametret institusjonell tillit som regel positivt av terrorangrep. Imidlertid har de fleste terrorangrep også en klar negativ effekt på andre viktige sosial kapital-parametre – spesielt holdninger overfor utgrupper. Det finnes imidlertid eksempler på terrorister som lykkes med å utføre et dødelig angrep, men som i liten grad genererer sekundære effekter som frykt og mistillit – Carol Lewis (2000: 201) kaller f.eks. bombeangrepet i Oklahoma i 1995 «the terror that failed». Foreløpig virker Breiviks terrorangrep å ha mislykkes på samme vis: I den grad frykt, sosial tillit og institusjonell tillit har endret seg etter 22. juli-angrepene, tyder både spørreundersøkelser (Wollebæk, Enjolras, et al. 2013) og atferdsfokuserede studier (Bergh & Ødegård 2013; Birkelund, Ugreninov, Chan, Midtbøen, & Rogstad 2013; Hernæs 2015) på at de i svært liten grad har utviklet seg negativt. Mange nordmenn ble hardt rammet direkte eller indirekte, men samfunnet som helhet har vist seg svært motstandsdyktig – det norske høytillitssamfunnet (Wollebæk 2011) er ikke brutt ned (Wollebæk, Enjolras, et al. 2013).

Kortsiktige effekter: Fryktløshet og tillit

En spørreundersøkelse foretatt i august 2011 gjør at vi har sosial kapital-data fra kort tid etter 22. juli-angrepet. Mange av undersøkelsens spørsmål ble stilt på samme måte i en undersøkelse fra våren 2011, og deler av utvalget deltok i begge rundene. En kort gjennomgang av funnene gis i Wollebæk et al. (2012a), mens Wollebæk, Enjolras, Steen-Johnsen og Ødegård (2011) gir en grundigere oppsummering.

Jeg har vist at frykt regnes som et viktig mellomledd i terrorens effekter på sosial kapital. I august 2011 mente 45 % av respondentene i et landsrepresentativt underutvalg at det norske samfunnet var «litt mer» preget av frykt enn det var før 22. juli; bare 3 % mente det var «mye mer» preget av frykt (Wollebæk et al. 2012a: 36). Gitt Norges status som høytillitssamfunn, det faktum at landet ikke hadde vært preget av terrorhandlinger på mange tiår, og at undersøkelsen ble gjennomført bare uker etter angrepene, så kan man la seg forbause over at halvparten av respondentene *ikke* karakteriserte samfunnet som mer preget av frykt enn tidligere. Dataene fra august 2011 kan riktignok «bære preg av et sterkt ønske om å demonstrere at vi ikke vil la terroren lykkes i å skape frykt, mistro og tilbaketrekking» (Wollebæk et al. 2011: 12). Videre hadde 19 % lav eller ingen tillit til at myndighetene ville forhindre nye terrorangrep; 19 % var bekymret for at fremtidige angrep ville ramme en selv, ens familie, eller ens venner; og 20 % var bekymret for flere nært forestående terrorangrep. En betydelig del av befolkningen var altså bekymret for fremtidig terror – men det store flertallet oppga å ikke være det. Tallene er mer positive enn sammenlignbare tall fra tiden etter terrorangrepet i Oklahoma, som er et annet eksempel på det Lewis (2000) kaller *domestic terror* hvor gjerningsmennene var medlemmer av majoritetsbefolkningen.

Én ting er å studere fryktnivået isolert sett, en annen ting er å se hvordan det fungerer som mellomledd mellom terrorhandlingene og institusjonell tillit. Det ble observert en stor økning i institusjonell tillit etter 22. juli – på dette punktet sammenfaller effektene av 22. juli-angrepene med konvensjonelle *rallying effects* av terrorangrep. Derimot skiller det norske caset seg ut ved at «in the Norwegian case, increased institutional trust did not occur as a result of fear» (Wollebæk, Steen-Johnsen, et al. 2013: 260). Faktisk var det de som uttrykte minst bekymring for nye terrorangrep som ga uttrykk for størst økning i institusjonell tillit; og de som ga uttrykk for frykt, hadde relativt sett lite institusjonell og generell tillit i utgangspunktet. Sosial kapital hadde altså en preventiv effekt på frykt og mistillit i forbindelse med 22. juli-angrepene.

I tillegg til institusjonell tillit, økte både generell tillit og gruppespesifikk tillit etter 22. juli – men ikke tilliten til kjente personer, som kolleger, venner og familie. Dette er et annet område av 22. juli-effektene hvor det teoretiske kartet ikke stemmer overens med det observerte terrenget: En viss økning i generell tillit er ikke uventet, men også tilliten overfor mennesker med andre nasjonaliteter og religioner økte (Wollebæk et al. 2011: 9-30). Selv om gjerningsmannens status som medlem av majoritetsbefolkningen skulle ha en dempende

virkning på en eventuell reduksjon i utgruppetillit sammenlignet med effektene av angrep begått av islamister eller regionale separatistbevegelser, ville vi likevel ikke forvente en *økning* i utgruppetillit ut fra tidligere forskning. Det er rimelig å anta at det begrensede omfanget av frykt er en del av forklaringen på dette uventede funnet, etter som mistro overfor «de som er annerledes» ofte forklares, som jeg forklarte ovenfor, ut fra frykt. Andre mulige forklaringsfaktorer er den lite polariserende retorikken som ble ført av politikerne (se f.eks. Rafoss 2015b om Stoltenbergs taler i den første måneden etter angrepet) og i avisenes leder- og kommentatorartikler (Rafoss 2015a) i tiden etter angrepet.

Det sorte fåret og innvandrerne

Et annet bidrag til forståelsen av økningen i utgruppetillit, kommer fra Jakobsson og Blom (2014). De bruker data fra perioden mellom 4. juli og 13. august 2011, som var datainnsamlingsperioden for det årets runde av Statistisk sentralbyrås undersøkelse *Holdninger til innvandrere og innvandring*, og finner at respondentene som ble intervjuet etter 22. juli hadde mer positive holdninger til innvandrere enn de som ble intervjuet før angrepet. Denne sammenhengen forklarer de ved hjelp av *black sheep*-effekten (Marques & Yzerbyt (1988); Marques, Yzerbyt & Leyens (1988), via Jakobsson & Blom (2014)), hvor nettopp det at gjerningsmannen var et medlem av majoritetsbefolkningen gjorde at de øvrige medlemmene ønsket å distansere seg fra ham. En måte å markere avstand på, er å innta holdninger som er stikk i strid med Breiviks fremmedfiendtlige ideologi. Dermed styrker sort får-mekanismen positive holdninger overfor utgrupper, og motvirker den forventede negative effekten av terror på utgruppetillit. Dette kan tenkes å ha langtidseffekter på utgruppetillit. Hvis en slik sort får-effekt fant sted, kan vi – med tanke på Breiviks Fremskrittsparti-fortid og det samme partiets sterke innvandrings skepsis relativt til de andre stortingspartiene – forklare hvorfor personer med Fremskrittsparti-tilhørighet ikke oppga den samme graden av følt samhold og ytringsfrihet som andre i tiden etter angrepet (Wollebæk et al. 2011: 23). På den andre siden burde vi også vente en større økning i utgruppetillit blant Fremskrittspartiets sympatisører enn blant den øvrige befolkningen, noe Solheim (2016) ikke finner empirisk støtte for. Det er for øvrig verdt å merke seg at de kortsiktige holdningsendringene ikke førte til mindre diskriminering fra arbeidsgiveres side, ifølge felteksperimenter utført av Birkelund et al. (2013) høsten 2010 og høsten 2011.

Ett år etter 22. juli: Tilbake til normalen?

Basert på målinger som hovedsakelig er foretatt i september 2012, kan det se ut som om 22. juli-effektene fulgte det mønsteret vi kunne forvente ut fra andre lands erfaringer når det gjelder forløp: En betydelig økning i ukene etter angrepet, før tillitsnivåene og andre parametre gikk ganske raskt tilbake mot normalen fra før 22. juli (Wollebæk et al. 2012b; Wollebæk, Enjolras, et al. 2013). De viktigste funnene kan oppsummeres slik: Tillit til bestemte grupper falt tilbake, og i september 2012 lå de nærmere før-nivåene enn august 2011-nivåene – men de var fortsatt høyere enn før 22. juli. Generell tillit utviklet seg på samme vis som tillit til bestemte grupper. Forskjellige former for institusjonell tillit er i september 2012 så å si identisk med før-nivået – med unntak av tilliten til politiet, noe som må sees i sammenheng med at 22. juli-kommisjonen la frem sin kritiske rapport kort tid før datainnsamlingen (NOU 2012:14).

22. juli-angrepets effekter på sosial kapital synes altså å være kortlivede. Dette er i tråd med funn fra andre land; Silver, Holman, McIntosh, Poulin og Gil-Rivas (2002: 1240) gir, med data hovedsakelig samlet inn i november 2001 og mars-april 2002, et godt bilde på hvor raskt fryktnivåene sank i USA: «Two months after the attacks, nearly two thirds of the sample (64,6%, n = 606) reported fears of future terrorism at least sometimes (...) Six months after the attacks, fears of future terrorism were still present at least sometimes for 37,5 %». Det kan være at vi må skille mellom to former for effekter av terror på sosial kapital: En første runde med effekter som finner sted de første månedene etter et angrep, og som er mediert av følelser direkte knyttet til angrepet; og en andre runde med effekter som virker på lengre sikt, og som medieres av angrepets mer subtile effekter på samfunnet, f.eks. tiltakende overvåkning og svekket personvern (Engene 2013) eller retorikk som bidrar til å legitimere terrororganisasjonene (Diken & Laustsen 2004). Det er denne andre runden med effekter som sier noe om samfunnets resiliens, altså hvorvidt normaliseringsprosessen etter angrepet leder til en ny normaltilstand hvor samfunnets sosiale kapital er svekket, eller om samfunnet absorberer traumet uten å bli varig endret i negativ retning (Norris et al. 2008).

En egenartet ungdomseffekt?

Som vist tidligere i kapittelet, mener mange forskere at et individs tillitsnivå etablerer seg tidlig i livet, for deretter å endre seg lite. Dermed skulle det være grunn til å tro at 22. juli-effektene varer lenger hos de yngre aldersgruppene. Tidligere forskning på effektene av terror

bygger opp under denne forventningen: I USA har man sett en særegen oppblomstring av både politisk interesse, valgdeltakelse, og deltakelse i sivilsamfunnet blant 80-talls-kohortene helt frem til 2010 (Sander & Putnam 2010). En ungdomseffekt på valgdeltakelse ble dessuten observert etter bombeangrepene i Madrid i 2004 (Bali 2007).

Disse eksemplene speiler de norske erfaringene: 22. juli ledet til en politisk mobilisering blant unge. Denne ga seg utslag i både partimedlemskap (Ødegård 2014) og valgdeltakelse i 2011-valget (Bergh & Ødegård 2013), etter at yngre aldersgrupper hadde vært uproporsjonalt sterkt representert i de kollektive markeringene som fulgte etter 22. juli – sammenlignet med både deltakelse i organisert frivillighet generelt (Botvar 2012: 15) og med deltakelse i demonstrasjoner i året før angrepene fant sted (Wollebæk et al. 2011: 44-45). *Pulling together*-effektens generasjonsforskjeller gjør seg også gjeldende i arbeidslivet: I sin undersøkelse av sykefravær etter 22. juli, finner Hernæs (2015) at sykefraværet blant personer i 20-årene synker mer enn i andre aldersgrupper.

«Terrorhandlingene i Norge 22. juli ser ut til å ha satt dypest spor hos aldersgruppen 16-24 år i vårt materiale», oppsummerer Wollebæk et al. (2011: 64) i en rapport (hvor «materialet» er panelundersøkelser fra mars-april og august 2011). Spesielt relevant for denne oppgaven er det at unge er overrepresenterte blant de som oppgir lavere generell tillit etter 22. juli enn før angrepet (Wollebæk et al. 2011: 11-12). Dette kan knyttes til at unge i større grad enn andre oppgir at de finner Norge mindre preget av trygghet og mer preget av frykt etter 22. juli (Wollebæk et al. 2012b: 61). Når det gjelder september 2012-undersøkelsen, er verken generell eller gruppespesifikk tillit brutt opp etter alder i litteraturen, men for institusjonell tillit synes det ikke å eksistere noen særegen ungdomstrend (Wollebæk et al. 2012b: 67-68). Dette går på tvers av hva funn fra USA etter 11. september 2001 kunne gi oss grunn til å forvente (Sander & Putnam 2010).

2.4 Hypoteser

Litteraturgjennomgangen gir sprikende forventninger til 22. juli-angrepenes langtidseffekter på sosial kapital: På den ene siden synes tillit å være en stabil verdi som ikke endres av ett enkelt terrorangrep. På den andre siden kan *pulling together*-effekten, som er solid dokumentert i den norske konteksten, tenkes å gi grobunn for en langsiktig økning i tillitnivåene. Imidlertid kan vi heller ikke utelukke at 22. juli påvirket samfunnet i negativ

retning, og at den «normaliseringen» på sentrale sosial kapital-parametre som hadde funnet sted ved september 2012, i virkeligheten var begynnelsen på en lengre nedgang, kanskje drevet av en ny fryktkultur med spesielt store ungdomseffekter (jf. nedenfor).

Vi har sett at det meste av forskningen på sosial kapital-effekter av terror dreier rundt kortsiktige effekter og emosjonelle forklaringsmekanismer. Det er grunn til å anta at disse mekanismene ikke har betydelige langtidseffekter, nettopp fordi de er drevet av individenes følelser – effektene må i så fall «sette seg» i den sosiale virkeligheten på en helt annen måte enn de virker å ha gjort etter bare 22. juli-angrepet og andre terrorangrep. Én måte dette kan ha skjedd på etter 22. juli-angrepet, er gjennom langvarige endringer i nordmenns, spesielt ungdoms, forhold til politikken og sivilsamfunnet: Mennesker som ellers ikke ville deltatt i offentlige markeringer, politiske valg eller politiske partier, gjorde etter alle solemerker disse tingene som følge av en kortsiktig *pulling together*-effekt eller andre emosjonelt drevne effekter. For mange skjedde dette attpåtil i de formative årene (Bergh & Ødegård 2013; Wollebæk et al. 2011), slik at effekten på det enkelte individet, og påvirkningen på andre individer gjennom spillover-effekter, vil vare i lang tid fremover. En slik effekt, hvor langtidseffektene kommer tydeligst til syne gjennom den sosiale kapitalens politiske dimensjoner, vil i tilfelle være i tråd med funn fra USA (Sander & Putnam 2010) og den store rollen Putnam (2000) tilskriver sivilsamfunnet i hvordan sosial kapital skapes. Jeg leser dessuten de forhøyede tillitsnivåene rett etter angrepet som et uttrykk for mer følt samhold i befolkningen, noe som også kan tenkes å i noen grad sette seg og skape langtidseffekter. Det ville i tilfelle blitt reflektert i tillitsnivåene, og ville ha blitt fanget lettere opp av denne oppgavens analyser enn effekter innenfor den politiske dimensjonen av det norske samfunnets sosiale kapital.

Men angrepet kan også ha skapt en ny fryktkultur som langsomt gjør nordmenn mindre åpne mot andre mennesker, med de reduksjonene i tillitsnivåer det skulle medføre. De empiriske funnene som peker mot en slik utvikling er ikke mange, men det er verdt å bemerke at andelen respondenter som uttrykte frykt for nye terrorangrep var større i september 2012 enn den hadde vært i august 2011 (Wollebæk, Enjolras, et al. 2013: 253-254). Dertil kommer innstrammingene i nordmenns personvern (Engene 2013) – men samtidig en økende aksept for offentlig overvåkning (Steen-Johnsen, Enjolras, & Wollebæk 2013: 269-270). Når Datatilsynet (2014: 3), basert på en spørreundersøkelse utført i november 2013, skriver at «vårt overordnede inntrykk (...) er at personvern ofte ikke vurderes som det som er viktigst å

ta hensyn til. Det ser ut som mange har stor aksept for personverninnngripende tiltak i kampen mot kriminalitet», virker det lite plausibelt at 22. juli-angrepet har negative effekter på sosial kapital via endringer i lovgivning og praksis knyttet til personvern og overvåkning. Bemerk at datainnsamlingen til Datatilsynet fant sted over to år etter angrepet, så dets kortsiktige, følelsesdrevne effekter kan ikke forklare funnene deres.

Jeg regner det som mest sannsynlig at 22. juli-angrepet hadde positive langtidseffekter på sosial kapital, om det hadde betydelige sosial kapital-effekter i det hele tatt. Jeg skal undersøke dette ved hjelp av følgende hypotese:

H₁: Nordmenns generelle tillit var høyere i 2014 enn før 22. juli 2011.

H₂: Nordmenns generelle tillit var lavere i 2014 enn før 22. juli 2011.

Selv om 22. juli-angrepet hadde kortsiktige effekter på nordmenns holdninger til mennesker med andre nasjonaliteter og religioner enn en selv (Wollebæk et al. 2011) og på hvordan mediene håndterte innvandringspolitiske temaer (Figenschou & Beyer 2014), er det vanskelig for undertegnede å forestille seg hvordan angrepet skulle påvirke utgruppetillit på andre måter enn inngruppetillit. Samtidig er langsiktige effekter av terrorangrep i Norge upløyd mark, så det ville vært forhastet å utelukke langsiktige effekter uten videre. Inngruppe- og utgruppetillit utforskes ut fra disse hypotesene:

H₃: Nordmenns inngruppetillit var høyere i 2014 enn før 22. juli 2011.

H₄: Nordmenns inngruppetillit var lavere i 2014 enn før 22. juli 2011.

H₅: Nordmenns utgruppetillit var høyere i 2014 enn før 22. juli 2011.

H₆: Nordmenns utgruppetillit var lavere i 2014 enn før 22. juli 2011.

Foruten å estimere hvordan tillitsnivåene utviklet seg i Norge ved hjelp av H₁–H₆, har jeg brukt ESS-data til å sammenligne den generelle tillitens utvikling i Norge og i andre europeiske land. Slik er jeg blitt i stand til å se om utviklingen i de norske dataene skyldes en felles europeisk trend, eller om utviklingen i Norge skiller seg ut. Dette er gjort for å bedre sette meg i stand til å vurdere 22. juli-angrepets kausale sammenheng med utviklingen i tillitsnivåene.

H₇: Utviklingen i nordmenns tillitsnivåer fra før 22. juli 2011 frem til 2014 skilte seg fra utviklingen i andre europeiske land.

Jeg har også undersøkt om unge menneskers tillitsnivåer utviklet seg annerledes enn hos eldre generasjoner. Det er grunn til å forvente at 22. juli-angrepet påvirket unge mennesker i større grad enn andre, siden unge menneskers tillitsnivåer lettere lar seg påvirke (jf. kap. 2.2.1 om alder og stabilisering av tillitsnivåer). 22. juli-forskningen har dessuten vist at ungdommer alt i alt virker mest påvirket av angrepet (se spesielt Wollebæk et al. 2011: 11-12 om generell tillit). Unge mennesker virker også mer preget av frykt og utrygghet etter angrepet (Wollebæk et al. 2012b). Jeg har undersøkt om disse utviklingstrekkene har manifestert seg i form av ungdomseffekter ved hjelp av disse hypotesene:

H₈: Unge nordmenns generelle tillit utviklet seg annerledes enn hos andre aldersgrupper i tidsrommet fra 22. juli 2011 frem til 2014.

H₉: Unge nordmenns inngruppetillit utviklet seg annerledes enn hos andre aldersgrupper i tidsrommet fra tiden før 22. juli 2011 frem til 2014.

H₁₀: Unge nordmenns utgruppetillit utviklet seg annerledes enn hos andre aldersgrupper i tidsrommet fra tiden før 22. juli 2011 frem til 2014.

Jeg har unnlatt å undersøke ungdomseffekter i et internasjonalt perspektiv på grunn av det lave antallet unge respondenter i ESS, jf. den deskriptive statistikken i kapittel 3.

3 Data og metode

Nedenfor beskriver jeg hvordan jeg har forsøkt å estimere utviklingen i nordmenns tillitsnivå. Jeg presenterer også spørreundersøkelsene jeg har brukt, og legger frem deskriptiv statistikk. Undersøkelsene blir presentert hver for seg, men statistikken knyttet til sosioøkonomiske variabler og kjønn er samlet mot slutten av kapitlet; siden jeg kun har brukt dem som kontrollvariabler, og jeg ikke har tatt dem opp i analyse- og diskusjonskapitlene, er gjennomgangen av disse summarisk.

3.1 Analysestrategier. Hvordan estimere endringer i nordmenns sosiale kapital

For å besvare hypotesene, har jeg utført en serie regresjonsanalyser med forskjellige mål på tillit som avhengige variabler; med måletidspunkt som uavhengig variabel; og med alder, kjønn og sosioøkonomiske indikatorer som kontrollvariabler. Ved hjelp av lineære regresjonsanalyser har jeg estimert den gjennomsnittlige forskjellen mellom tillitsnivåene fra måletidspunkt til måletidspunkt, samtidig som jeg har kunnet ta høyde for at spesielt sammensetningen av 22. juli-undersøkelsens utvalg endrer seg fra runde til runde, også når det gjelder fordelingen av viktige tillitsprediktorer som kjønn og sosioøkonomisk sammensetning.

I analysene hvor jeg tester H_{7-10} , sammenligner jeg utviklingen mellom grupper – aldersgrupper for 22. juli-undersøkelsen, og hjemland for ESS. For å teste disse hypotesene, har jeg utført analyser lik de som ble brukt til å teste H_{1-6} , men med separate modeller for de forskjellige undergruppene. Dette gjør fremstillingene i kapittel 4 lettere å tolke enn om jeg hadde brukt samspillvariabler for måletidspunkt og alder eller hjemland, i tillegg til at metoden implisitt kontrollerer for at det er et samspill mellom kontrollvariablene og hjemland eller alder. Om gruppenes utvikling er signifikant forskjellige fra hverandre, har jeg testet ved å t-teste regresjonskoeffisientene til de gruppene jeg har sammenlignet.

Mange av 22. juli-undersøkelsens respondenter deltar i undersøkelsen to eller flere ganger. I utgangspunktet vil regresjonsanalyser behandle flere observasjoner av samme respondent som observasjoner av flere uavhengige respondenter, noe som gjør den uavhengige variabelens standardfeil feilaktig lave – som i sin tur gjør at variabelens signifikansnivå indikerer en

sterkere sammenheng mellom den avhengige og den uavhengige variabelen enn det er grunnlag for. Jeg har valgt å bruke *clustering* (se Bertrand, Duflo, & Mullainathan 2004) til å klynge standardfeilene på individnivå, og dermed generere mer korrekte standardfeil. Dette er gjort i alle analysene av 22. juli-undersøkelsene (men ikke i analysene av European Social Survey, som er en tverrsnittundersøkelse).

På den måten har jeg estimert utviklingen i nordmenns tillitsnivåer fra 2010 (for ESS) eller 2011 (for 22. juli-undersøkelsen) til 2014. I analysekapittelet fokuserer jeg på hva hypotesetestingen forteller oss om *hvordan* nordmenns tillitsnivåer utviklet seg i det aktuelle tidsrommet. Det er først i kapittel 5 jeg kommer inn på *hvorfor* de kan ha utviklet seg som de gjorde, og grunngir hvorfor jeg mener at dataene gir lite rom for å tilskrive 22. juli-angrepet en kausal langtidseffekt på nordmenns tillitsnivåer.

3.1.1 Måletidspunkt og målestøy

Hele denne oppgaven er grunnet på et kontrafaktisk kausalitetsbegrep (f.eks. Morgan & Winship 2007), og forskningsdesignet er utformet for å gjøre meg i stand til å si noe om forskjellen på tillitsnivåene i 2014, og tillitsnivåene slik de ville vært i 2014 om 22. juli-angrepet aldri hadde funnet sted – alt annet likt: «The notion of **ceteris paribus** – that is, holding all other (relevant) factors fixed – is at the crux of establishing a causal relationship» (Wooldridge 2002: 3, hans utheving). Med andre ord: Hvis variasjonen i tillitsvariablene over tid skyldes andre ting enn 22. juli, måler ikke analysene det jeg forsøker å måle. I så måte er spesielt et terrorvarsel sendt ut av norske myndigheter i juli 2014 (se Bjørnland 2014) et usikkerhetsmoment: Både den femte runden av 22. juli-undersøkelsen og den norske delen av ESS 2014 begynte datainnsamlingen kort tid etter terrorvarselet; brorparten av denne runden av 22. juli-undersøkelsen ble gjennomført i september 2014, mens ESS sin datainnsamling i Norge fant sted fra august 2014 til januar 2015.

Ved å bruke data fra ESS har jeg sammenlignet utviklingen i generell tillit i Norge med utviklingen i flere europeiske land, og på den måten forsøkt å finne ut om det var spesielt store utslag i Norge i tidsrommene mellom 2010 og 2014. Dette er gjort for å lyse opp noen av det kausale resonnementets svarte bokser, men usikkerheten rundt sammenhengen mellom måletidspunkt, tillit og 22. juli-angrepene lar seg ikke eliminere helt med de dataene jeg har tilgjengelig. For det bringer med seg nye utfordringer å bruke ESS-data til å gjøre internasjonale sammenligninger. Europeiske land har gjennomgått vidt forskjellige

økonomiske, politiske og sosiale endringer de siste årene. De viktige måletidspunktene 2010, 2012 og 2014 sammenfaller f.eks. med mer eller mindre alvorlige etterspill som følge av finanskrisen. Den internasjonale sammenligningen tilfører mer enn den tilslører, men det er viktig å være klar over at heller ikke den gir noen definitive svar.

Den samme typen utfordringer melder seg også når de norske dataene analyseres for seg. Dataene skiller ikke mellom utviklingstrekk som skyldes 22. juli, og f.eks. utviklinger i tillitsnivåene som allerede var startet før 2010, eller enkelthendelser som påvirket tillitsnivåene i perioden – som terrorvarselet i 2014 (Bjørnland 2014).

3.1.2 Valg av kontrollvariabler

Fordi det er en sterk sammenheng mellom tillit og alder (Clark & Eisenstein 2012; Sutter & Kocher 2007 - se også kapittel 2), og fordi alderssammensetningen til 22. juli-undersøkelsen varierer fra måletidspunkt til måletidspunkt, kontrollerer jeg for alder i analysene – også modellene hvor forskjellige aldersgrupper analyseres hver for seg, inneholder et kontinuerlig aldersledd og et andregradsledd. Dette fordi menneskers tillitsnivåer ser ut til å utvikle seg mye innenfor aldersintervallet til den gruppen jeg har definert som «unge nordmenn».

Samtidig kontrollerer jeg for utdannings- og inntektsnivå. Grunnen til at jeg gjør dette, er – med Bourdieus terminologi – at både økonomisk kapital og andre kapitalformer predikerer et vidt spekter av atferdsmønstre og holdninger (Bourdieu 1984; Ljunggren & Dahlgren 2010; Prieur, Rosenlund, & Skjøtt-Larsen 2008). De har også vist seg relevante i undersøkelsen av korttidseffekter (Wollebæk et al. 2011) såvel som langtidseffekter (Sander & Putnam 2010) av terror, og i tillitsforskningen generelt: «Tillit til andre mennesker og til samfunnets institusjoner varierer med hensyn til blant annet utdanningsnivå, inntekt og yrke. Jo flere ressurser og høyere status respondentene har, desto større er sannsynligheten for at de vil uttrykke tillit til andre og til samfunnets institusjoner» (Skjøtt-Larsen & Henriksen 2012: 113). Spesielt høst 2014-utvalget i 22. juli-undersøkelsen skiller seg ut fra undersøkelsens andre utvalg på en del sosioøkonomiske parametre, jf. tabellene nedenfor, så å kontrollere for sosioøkonomisk status er kritisk.

En annen viktig tillit-predikator som er forskjellig representert på ulike måletidspunkter, er kjønn. I 22. juli-undersøkelsen varierer andelen kvinner fra 50,4 % til 56,8 %.

For øvrig inneholder ikke kapittel 4 noe informasjon om kontrollvariablene – for det første fordi det letter fremstillingen, og for det andre fordi de er irrelevante for hypotesetestingen. De fullstendige regresjonsmodellene finnes i stedet i Vedlegg 3. Her bemerker jeg bare at sammenhengen mellom tillitsnivåene og kontrollvariablene er som vi kunne forvente ut fra forskningslitteraturen.

3.2 22. juli-undersøkelsen – utvalg, tidspunkter og deltakelsesmønstre

Undersøkelsen som jeg har valgt å kalle 22. juli-undersøkelsen er en internettbasert spørreundersøkelse som ble startet opp på oppdrag fra forskningsprosjektet *Social media and the new public sphere: consequences for citizenship and democracy*. Respondentene er trukket ut blant TNS Gallups panelmedlemmer. Jeg bruker fem runder av undersøkelsen, fra våren 2011 til høsten 2014.

Samplingsmetodikken er noe ulik fra runde til runde. Felles for alle er at samplingen ble utført slik at et landsrepresentativt utvalg på kring 1000 personer skulle delta². I tillegg består utvalget av et panel bestående av aktive brukere av sosiale medier – disse har oppgitt at de bruker Facebook flere ganger i uken, eller Twitter ukentlig. På toppen av dette er antallet respondenter i alderen 16-25 oversamplet i de tre første rundene. Respondenter som *ikke* ble trukket ut som en del av det landsrepresentative utvalget, ble forsøkt gjenrekruttert til senere runder. Dermed er 22. juli-undersøkelsens utvalg et såkalt ubalansert panel, hvor noen respondenter bare har deltatt én gang, mens andre har deltatt flere ganger.

Tabell 1. Antall respondenter per runde, 22. juli-undersøkelsen

Måletidspunkt	Antall respondenter
Vår 2011	5737
August 2011	3157
Vår 2012	5019
Sept. 2012	2717
Høst 2014	5677
Observasjoner totalt	22307
Respondenter totalt	12825
Respondenter som har deltatt både vår 2011 og september 2014	1503

Se Vedlegg 1 for en fullstendig oversikt over respondentenes deltakelsesmønstre.

De forskjellige rundene ble gjennomført innenfor følgende tidsrom:

Tabell 2. Feltperioder, 22. juli-undersøkelsen.

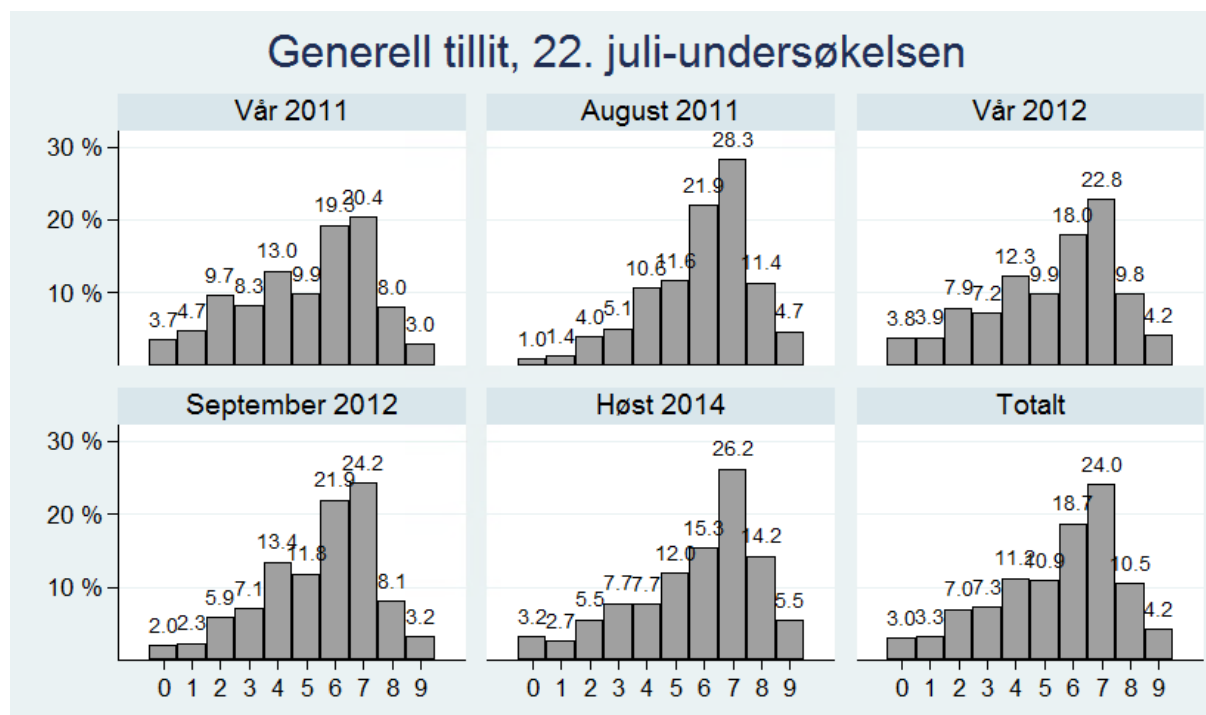
Vår 2011	8.3.2011	13.4.2011
August 2011	11.8.2011	22.8.2011
Vår 2012	4.5.2012	24.5.2012
Sept. 2012	29.8.2012	16.9.2012
Høst 2014	28.8.2014	9.10.2014

3.2.1 Generell tillit

For å måle generell tillit, bruker jeg spørsmålet som er for et internasjonalt standardmål på generell tillit å regne (i hvert fall i den litteraturen jeg forholder meg til, jf. kapittel 5 om forskjellige operasjonaliseringer): *Vil du si at de fleste mennesker er til å stole på, eller at man ikke kan være forsiktig nok i omgangen med andre mennesker?*

Spørsmålet og svaralternativene slik de fremsto for respondentene, finnes i Vedlegg 2.

Graf 1-6. Generell tillit i 22. juli-undersøkelsen.

Tabell 3. Generell tillit: Gjennomsnitt og standardavvik i 22. juli-undersøkelsen

	Gjennomsnitt	Standardavvik
Vår 2011	5,0	2,3
August 2011	5,9	1,9
Vår 2012	5,2	2,3
Sept. 2012	5,4	2,0
Høst 2014	5,7	2,2
Totalt	5,4	2,2

3.2.2 Inngruppe- og utgruppetillit

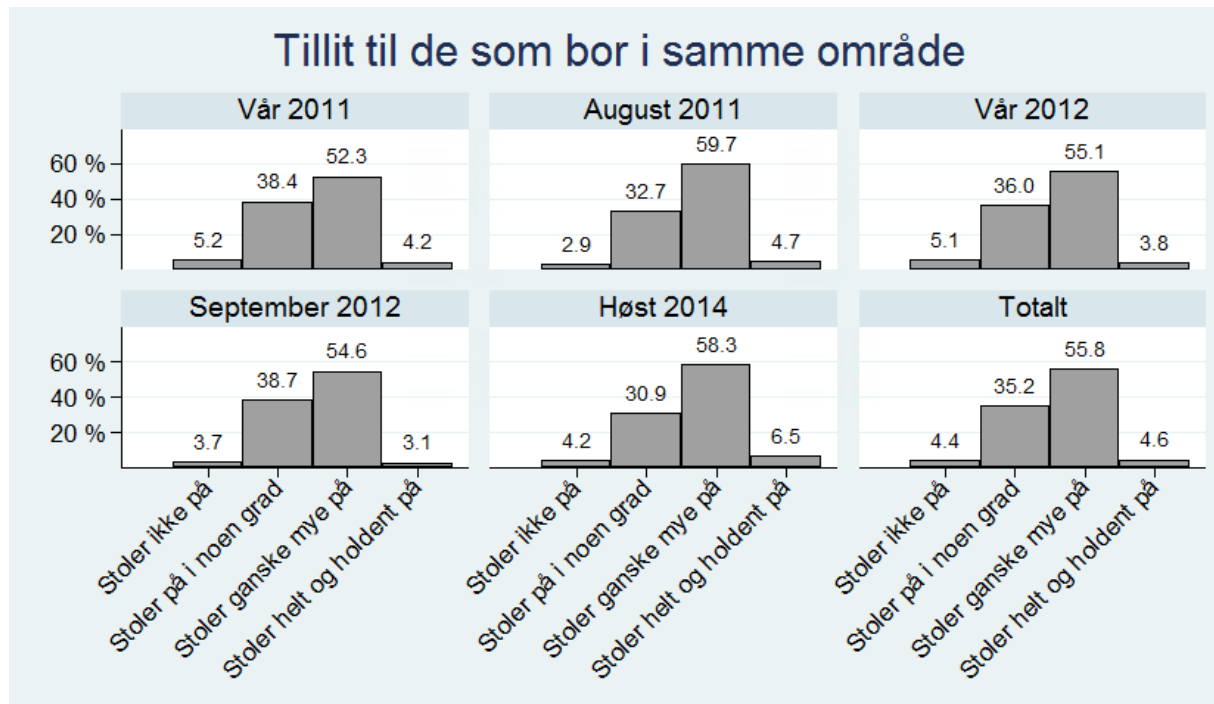
Jeg ser på respondentenes tillit til fem sosiale grupper: De som «bor i området der du bor», de som «bor i Norge», «mennesker som du treffer for første gang», de som «har en annen religion», de som «har en annen nasjonalitet». Det kan diskuteres om tillit til de som bor i Norge egentlig måler generell tillit, et spørsmål jeg kommer tilbake til i kapittel 5; i mellomtiden har jeg plassert den blant tillit til bestemte grupper fordi den ikke lar respondentene avgrense hvem spørsmålet egentlig dreier seg om på samme måte som spørsmålet om «de fleste mennesker». Variabelen er dessuten best egnet for sammenligninger med de andre målene på spesiell tillit fordi de har samme svaralternativer, et punkt hvor de skiller seg fra generell tillit-variabelen.

Når jeg videre grupperer disse fem variablene etter hva de måler – inngruppe- eller utgruppetillit – er den bærende forskjellen at to av dem spør eksplisitt etter hvor mye tillit man har til mennesker som på et eller annet vis er annerledes enn en selv. Det er dermed spørsmålene om mennesker med andre religioner eller nasjonaliteter som representerer utgruppetillit i denne oppgaven, mens de tre andre spørsmålene representerer inngruppetillit.

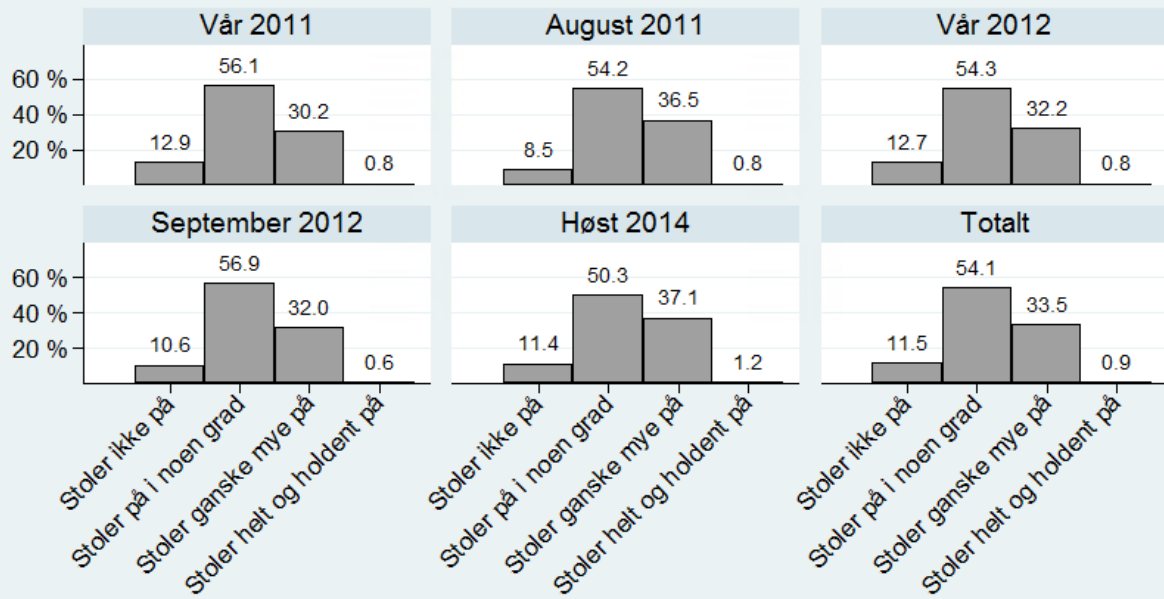
Tilliten overfor disse fem gruppene er målt ved hjelp av en firepunktsskala (se Vedlegg 2 for spørsmålets layout i undersøkelsen). Respondentene er bedt om å velge mellom fire standpunkter, fra «Stoler ikke på i det hele tatt» til «Stoler helt og holdent på». I tillegg har de fått muligheten til å bruke et «vet ikke»-alternativ. Dette er *ikke* et verken/eller-alternativ som er plassert i midten av skalaen, men et alternativ som fra respondentens synsvinkel er plassert utenfor firepunktsskalaen. Respondentene som har valgt dette alternativet, er dermed ikke med i analysene av de aktuelle variablene. Dette gjelder fra fem til femten prosent av respondentene avhengig av variabel og tidspunkt.

I analysene er variabelen kodet slik at 0 uttrykker det minst tillitsfulle svaralternativet, og 3 det mest tillitsfulle. Som vi ser av grafene nedenfor, valgte nesten alle respondentene et av de to moderate alternativene på alle de fem variablene.

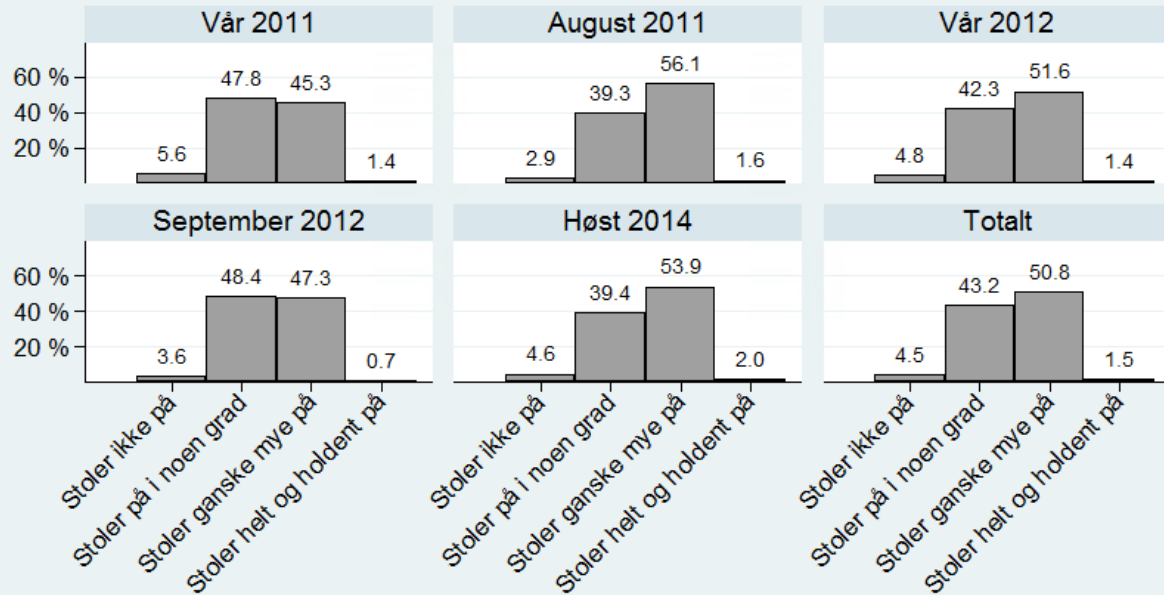
Graf 7-36. Inngruppe- og utgruppetillit.

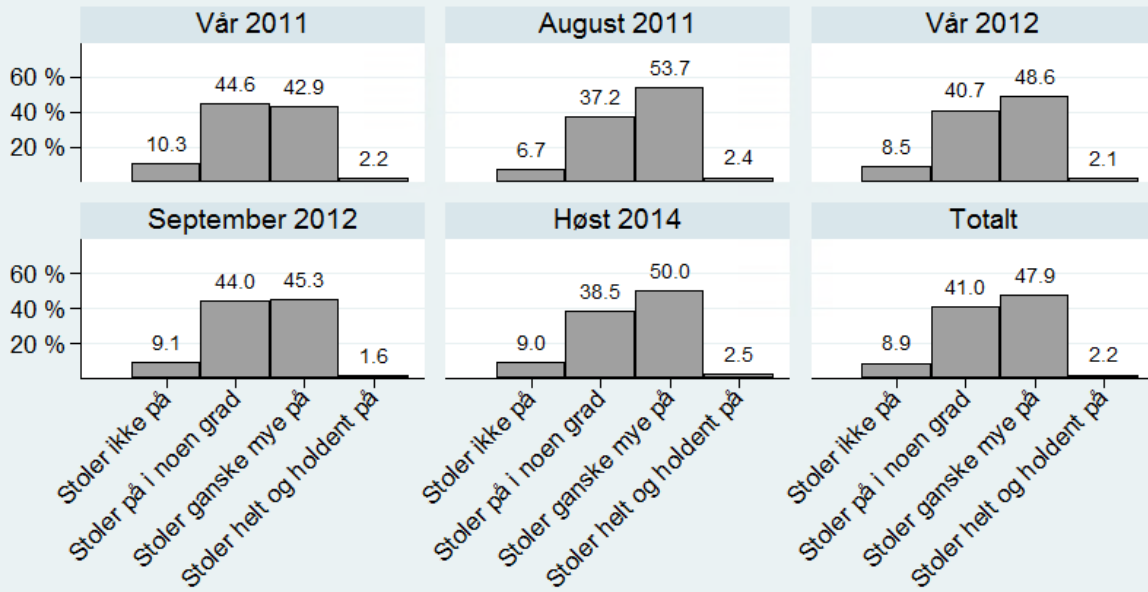
Tillit til de man treffer første gang

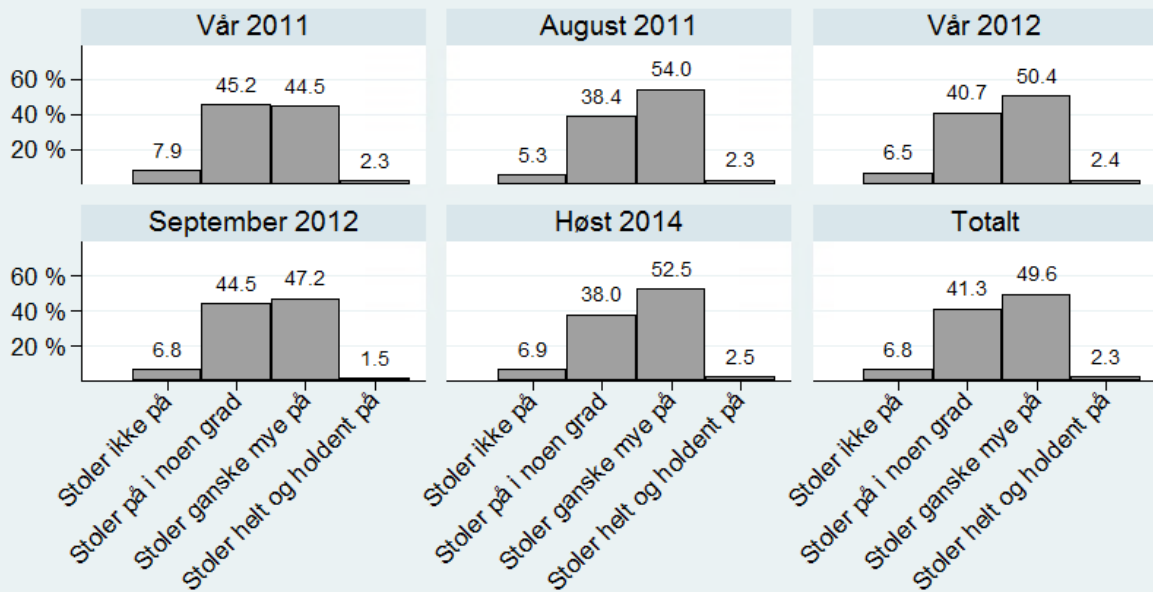
Tillit til de som bor i Norge

Tillit til de med en annen religion

Tillit til de med en annen nasjonalitet

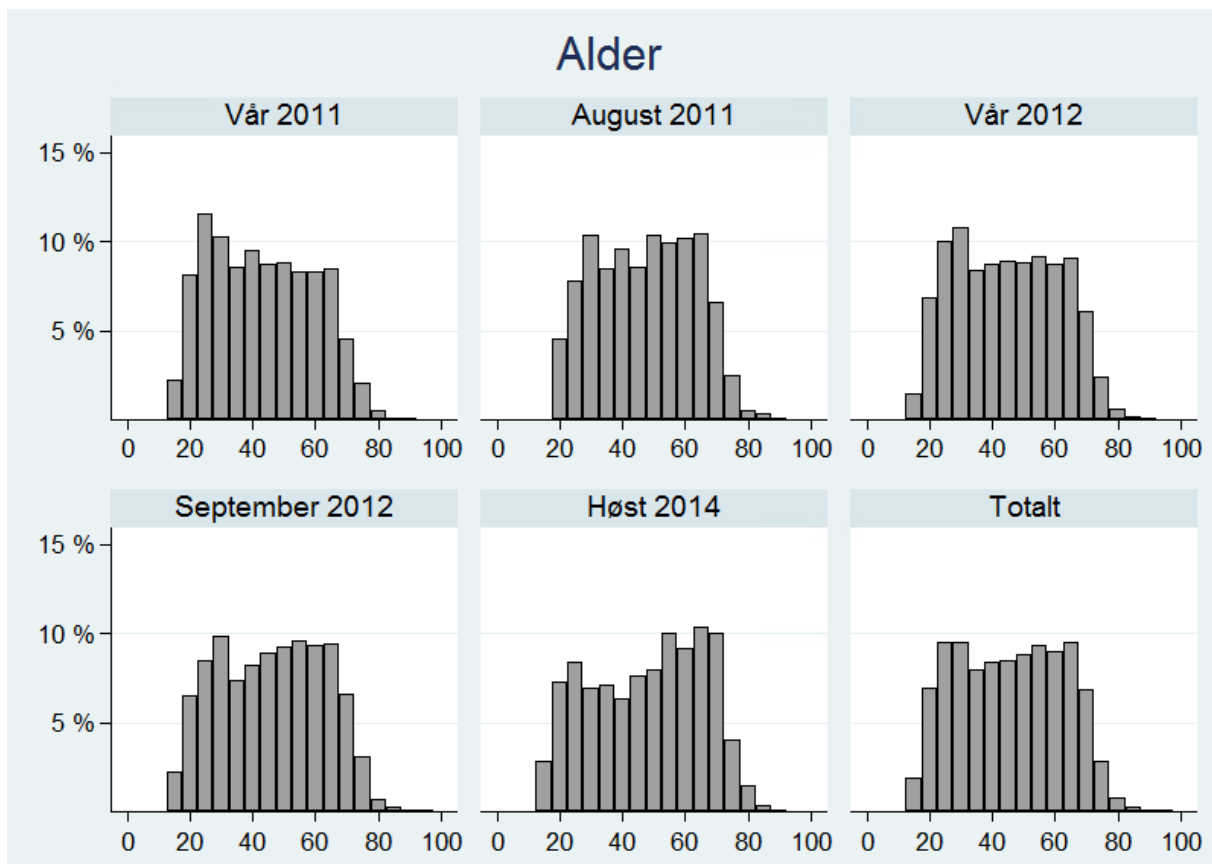
Tabell 4. Tillit til grupper: Gjennomsnitt og standardavvik i 22. juli-undersøkelsen

Samme område	Gjennomsnitt	Standardavvik
Vår 2011	1,55	0,66
August 2011	1,66	0,61
Vår 2012	1,58	0,65
Sept. 2012	1,57	0,62
Høst 2014	1,67	0,66
Totalt	1,61	0,65
Treffer første gang		
Vår 2011	1,19	0,65
August 2011	1,3	0,63
Vår 2012	1,21	0,66
Sept. 2012	1,23	0,63
Høst 2014	1,28	0,67
Totalt	1,24	0,66
Bor i Norge		
Vår 2011	1,42	0,62
August 2011	1,56	0,58
Vår 2012	1,49	0,61
Sept. 2012	1,45	0,58
Høst 2014	1,53	0,62
Totalt	1,49	0,61
Annen religion		
Vår 2011	1,37	0,7
August 2011	1,52	0,66
Vår 2012	1,44	0,68
Sept. 2012	1,39	0,67
Høst 2014	1,46	0,69
Totalt	1,43	0,68
Annen nasjonalitet		
Vår 2011	1,41	0,67
August 2011	1,53	0,63
Vår 2012	1,49	0,65
Sept. 2012	1,44	0,64
Høst 2014	1,51	0,66
Totalt	1,47	0,66

3.2.3 Alder i 22. juli-undersøkelsen

Som vist i teorikapittelet, har alder mye å si for både tillitsnivåer generelt, og hvordan de påvirkes kortsiktig av terror. I alle regresjonsmodellene blir alder operasjonalisert som en lineær variabel med 15 år, undersøkelsens laveste verdi, som nullpunkt. Jeg bruker også et kvadrert aldersledd for å kontrollere for en kurvelineær sammenheng mellom alder og tillit (Sutter & Kocher 2007; van Den Bos et al. 2010).

Graf 37-42. Alder, 22. juli-undersøkelsen.

Når jeg undersøker om 22. juli-angrepet hadde særegne ungdomseffekter, analyserer jeg aldersgrupper hver for seg. Respondentene blir da sortert etter hvor gamle de var i 2011, ikke på undersøkelsestidspunktet. Oversamplingen av personer mellom 15 og 25 år gjør at 22. juli-undersøkelsen inneholder mange nok respondenter i denne aldersgruppen til at slike analyser har noe for seg, i motsetning til ESS:

Tabell 5. 24 år eller yngre i 2011, 22. juli-undersøkelsen og ESS Norge

	22. juli-undersøkelsen	ESS
Vår 2011	822	
August 2011	222	
Vår 2012	694	
Sept. 2012	369	
Høst 2014	1048	
2010		212
2012		270
2014		284

Til sammen 560 respondenter i denne aldersgruppen deltok både våren 2011 og høsten 2014, de to viktigste tidspunktene i analysen.

3.3 European Social Survey

European Social Survey (ESS) er en spørreundersøkelse som gjennomføres annethvert år i en rekke europeiske land. Den er ment å være spesielt godt egnet til å sammenligne respondenter over både tid og landegrensler, med bl.a. standardiserte samplingsteknikker i den grad det er mulig, og et stort antall spørsmål som går igjen fra runde til runde. Intervjuerne oppsøker respondentene og foretar intervjuene ansikt til ansikt.

I motsetning til 22. juli-undersøkelsen, hvor f.eks. visse aldersgrupper er planlagt overrepresentert ved bestemte måletidspunkter, etterstreber ESS en praksis hvor alle innbyggere i et land som er minst 15 år gamle har like stor sannsynlighet for å bli trukket ut til å delta. Der det er kjent at medlemmer av forskjellige sosiale grupper har ulik sannsynlighet for å delta hvis de blir trukket ut, blir det *ikke* kompensert for dette ved å trekke ut uproporsjonalt mange individer fra gruppene med forventet lav svarrate (ESS 2014). I den grad undersøkelsene ikke er befolkningsrepresentative, skyldes altså dette tilfeldigheter i trekningen av utvalgene og varierende svarrater i forskjellige lag av befolkningen. For hvert land samples utvalget på en slik måte at minst 1500 av de uttrukke individene ender opp som respondenter i undersøkelsen – eller noe færre dersom deltakerlandet har mindre enn to millioner potensielle respondenter (ESS 2014: 16).

Samfunnsforskeres datatilgang varierer noe fra land til land og tidspunkt til tidspunkt, noe som legger føringer for hvordan samplingen foregår. I Norge, hvor forskerne har tilgang til registerdata, trekker Statistisk sentralbyrå ut deltakere fra sentrale registre. For detaljerte opplysninger om sampling og datainnsamling i Norge og andre land i runde fem til sju av ESS, se ESS (2015), ESS (2016a) og ESS (2016b).

3.3.1 Måletidspunkt og respondenter

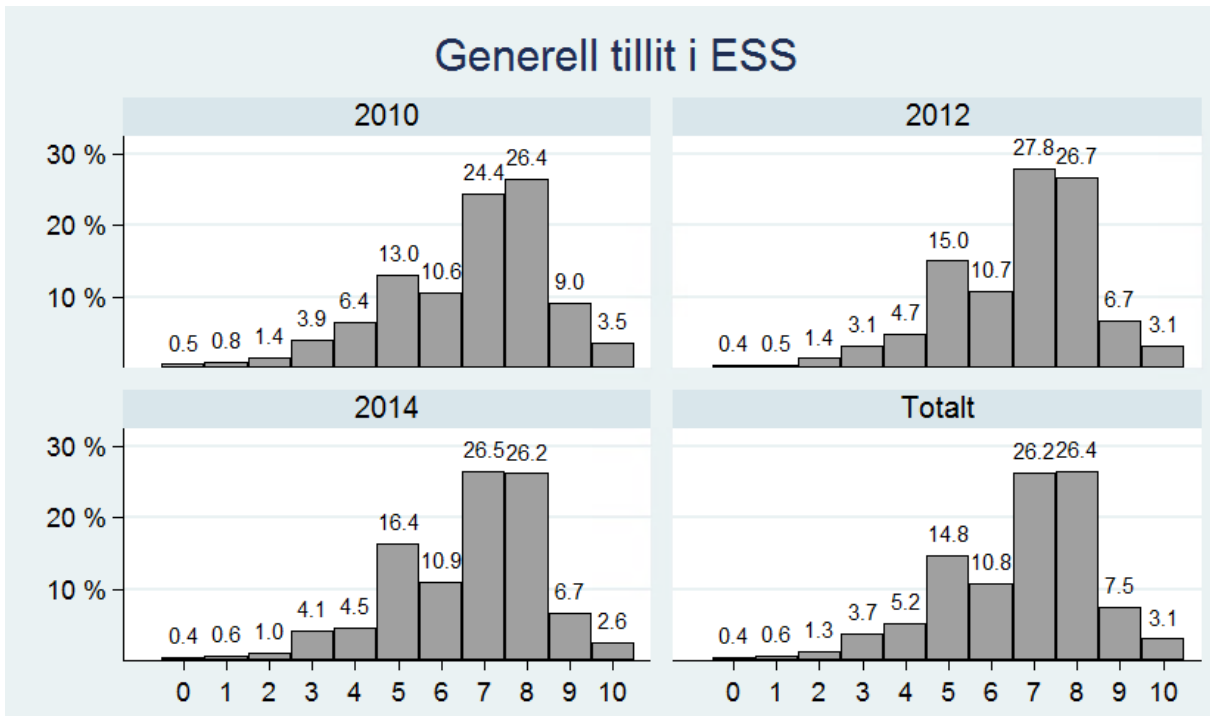
Tabell 6. Feltperiode og antall respondenter, ESS Norge

Måletidspunkt	Antall respondenter	Feltperiode	
ESS 2010	1548	9.9.2010	15.2.2011
ESS 2012	1624	14.08.2012	8.2.2013
ESS 2014	1436	20.8.2014	8.1.2015

3.3.2 Generell tillit

I ESS har respondentene er generell tillit-skalaen ett steg lengre enn i 22. juli-undersøkelsen; den går fra 0 til 10, altså 11 punkter, mot 22. juli-undersøkelsens ti punkter. I grafen nedenfor ser vi noe som blir sentralt i analysekapittelet, nemlig at den generelle tilliten varierer lite blant ESS' respondenter – langt mindre enn blant 22. juli-undersøkelsens respondenter.

Graf 43-46. Generell tillit, ESS Norge

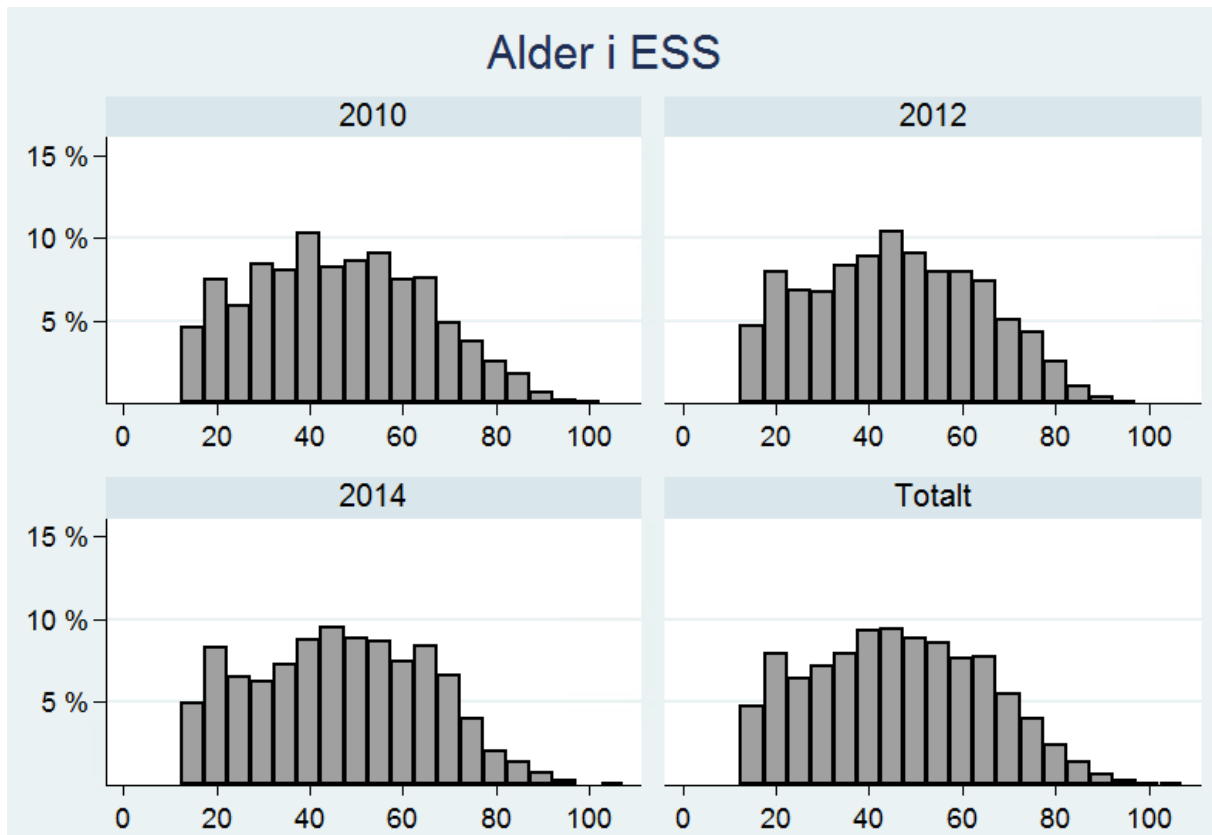

Tabell 7. Generell tillit: Gjennomsnitt og standardavvik, ESS Norge

	Gjennomsnitt	Standardavvik
2010	6,68	1,89
2012	6,7	1,74
2014	6,62	1,77
Totalt	6,67	1,8

3.3.3 Alder

Graf 47-50. Alder, ESS Norge

I likhet med 22. juli-undersøkelsen, har ESS en jevn aldersfordeling. Variabelen som brukes i analysene har 15 år som nullpunkt.

3.4 Sosioøkonomiske variabler

Jeg har latt utdanning og inntektsnivå fungere som sosioøkonomiske indikatorer. I 22. juli-undersøkelsen er dette respondentenes høyeste fullførte utdanningsnivå. For ESS har jeg brukt antall utdanningsår samt et andregradsledd; jeg kunne brukt et internasjonalt standardisert mål på fullført utdanningsnivå, men det er å bemerke at betydningen av dette valget er minimal – jeg har kjørt modeller med begge, og funnet at valget ikke har noen betydning for sammenhengen mellom den uavhengige og den avhengige variabelen. Det viktige for mine analyser, er at jeg har med en utdanningsvariabel – akkurat hvilken jeg velger, kommer i annen rekke.

I ESS er respondentens husholdningsinntekt målt ved at respondenten får plassere husholdningen sin innenfor ett av ti forhåndsdefinerte inntektsnivåer, der det laveste intervallet tilsvarer inntektsnivået til den tidelen husholdninger i landet med lavest inntekt; det nest laveste intervallet tilsvarer inntektsnivået til den tidelen husholdninger med nest lavest inntektsnivå; osv.³ For 22. juli-undersøkelsen har jeg brukt et mål på husholdningsinntekt som deler opp respondentene etter fire inntektsintervaller, i tillegg til den store gruppen respondenter som ikke ønsket å besvare spørsmålet. I modellene er utdannings- og inntektsnivå implementert som dummyvariabler, med det laveste nivået som referanseverdi.

Tabell 8. Sosioøkonomiske indikatorer, 22. juli-undersøkelsen. Prosentuert.

Utdanningsnivå	Vår 2011	August 2011	Vår 2012	Sept. 2012	Sept. 2014	Totalt
Grunnskole	8,6	4,9	7,0	9,0	8,3	7,7
Videregående	25,1	24,2	23,6	26,3	25,5	24,9
Fag- og yrkesutd.	12,8	12,9	13,3	14,9	14,1	13,5
Inntil 4 år høyere utd.	39,9	41,3	40,4	36,1	36,7	38,9
Mer enn 4 år høyere utd.	13,6	16,7	15,7	13,6	15,4	15,0
Respondenter	12819					
Observasjoner	22285					
Husholdningens inntekt						
0-199.000 kr.	5,6	3,8	4,9	4,2	6,1	5,1
200-399.000 kr.	15,8	15,4	14,8	14,8	9,3	13,8
400-599.000 kr.	21,4	21,5	21,6	21,8	18,0	20,6
> 600.000 kr.	47,4	50,5	49,6	49,9	54,6	50,5
Vil ikke oppgi	9,8	8,7	9,1	9,4	12,1	10,0
Respondenter	12352					
Observasjoner	21419					

Tabell 9. Sosioøkonomiske indikatorer, ESS Norge. Prosentuert.

	2010	2012	2014	Totalt
Utdanningslengde				
< 5 fullførte utdanningsår	1,2	4,9	0,7	2,4
5-9 år	12,1	13,0	10,7	12,0
10-14 år	46,9	44,4	46,7	45,9
15-19 år	34,9	31,9	36,1	34,2
> 20 år	4,9	5,8	5,9	5,5
Gjennomsnitt	13,6	13,1	13,9	13,5
Standardavvik	3,7	4,4	3,7	4,0
n	4595			
Husholdningens inntekt				
Første desil (laveste inntektsnivå)	7,5	8,7	9,0	8,4
Andre desil	13,1	10,4	11,5	11,7
Tredje desil	13,4	11,3	10,9	11,9
Fjerde desil	12,8	11,6	12,6	12,3
Femte desil	12,5	12,2	10,0	11,6
Sjette desil	10,2	11,3	9,9	10,5
Sjuende desil	8,5	9,1	8,5 %	8,7
Åttende desil	7,9	10,0	9,8 %	9,2
Niende desil	6,8	6,9	7,9 %	7,2
Tiende desil	7,3	8,7	9,9 %	8,6
n	4401			

3.4.1 Kjønn

At det er viktig å kontrollere for kjønnsforskjeller, ser vi av modellene i Vedlegg 3. Og som nevnt over: Det er ganske store forskjeller i andelen menn og kvinner som deltar i de forskjellige rundene av undersøkelsene.

Tabell 10. Andelen kvinner i 22. juli-undersøkelsen og norsk ESS.

	22. juli-undersøkelsen	ESS
Vår 2011	56,8 %	
August 2011	50,4 %	
Vår 2012	55,1 %	
Sept. 2012	52,6 %	
Høst 2014	52,2 %	
Totalt	53,8 %	
2010		48,0 %
2012		47,2 %
2014		46,8 %
Totalt		47,3 %

4 Analyse

I denne delen presenterer jeg resultatene av undersøkelsene mine, før jeg diskuterer dem ut fra teori og tidligere forskning i kapittel 5. Jeg starter med å analysere generell tillit ved hjelp av 22. juli-undersøkelsen og ESS. Så ser jeg på inngruppetillit og utgruppetillit, før jeg sammenligner utviklingen i Norge med utviklingen ellers i Europa. Til sist kommer analysene hvor jeg tester H_8 - H_{10} , som gjelder utviklingen blant de unge respondentene.

4.1 Generell tillit

Nedenfor ser jeg på hvordan nordmenns generelle tillit utviklet seg fra 22. juli-angrepet til andre halvår 2014. Modellen som viser utviklingen blant 22. juli-undersøkelsens respondenter, inneholder alle kontrollvariablene jeg beskrev i kapittel 3 – men disse er uten interesse for analysen, og vises ikke her. Interesserte lesere finner modellene med kontrollvariabler i Vedlegg 3. For ESS viser jeg resultater fra modeller både med og uten kontrollvariabler, ettersom utvalgene på de forskjellige tidspunktene er mer sammenlignbare fra måletidspunkt til måletidspunkt enn hva tilfellet er med 22. juli-undersøkelsen.

Tabell 11. Generell tillit, 22. juli-undersøkelsen

August 2011	0,78*** (0,04)
Vår 2012	0,18*** (0,04)
Sept. 2012	0,39*** (0,05)
Høst 2014	0,55*** (0,04)
Observasjoner	21332
Respondenter	12316
R^2	0,07

Modell 1. Generell tillit og måletidspunkt.

Referansetidspunktet er våren 2011

* $p < 0,1$ ** $p < 0,05$ *** $p < 0,01$

Standardfeilene er klynget innenfor individer.

Den avhengige variabelen går fra 0 (minst tillitsfull) til 9 (mest tillitsfull).

Det er kontrollert for alder, kjønn, utdanning og inntekt; fullstendige modeller finnes i Vedlegg 3.

I Modell 1 er det koeffisienten og signifikansnivået for høsten 2014 som er det viktigste å merke seg; det er disse som angir den gjennomsnittlige forskjellen på respondentenes tillitsnivåer våren 2011 og høsten 2014 etter kontroll for alder, kjønn, utdanning og inntekt,

og om denne forskjellen er statistisk signifikant. Og forskjellen er både stor og signifikant – i gjennomsnitt oppgir respondentene i 2014-runden at de har et halvt trinn mer generell tillit på en tipunktskala enn respondentene fra våren 2011. Når det gjelder de øvrige måletidspunktene, kjenner vi igjen mønsteret jeg beskrev i litteraturgjennomgangen i kapittel 2: Langt høyere nivåer rett etter angrepet enn før; en nedkjøling frem mot våren 2012; og en liten økning igjen i september 2012, kanskje knyttet til at angrepet på dette tidspunktet ble mye omtalt i mediene i forbindelse med fremleggelsen av 22. juli-kommisjonens rapport.

Ut fra resultatene i Modell 1 ville jeg vanligvis forkastet H_1 : *Nordmenns generelle tillit var høyere i 2014 enn før 22. juli 2011*. Men her bruker jeg to spørreundersøkelser til å estimere utviklingen i nordmenns generelle tillit i dette tidsrommet, og ESS viser en annen utvikling enn 22. juli-undersøkelsen.

Tabell 12. Generell tillit i Norge, ESS

	Uten kontrollvariabler		Med kontrollvariabler	
2012	0,02	(0,06)	0,03	(0,06)
2014	-0,06	(0,07)	-0,1	(0,07)
Respondenter	4602		4397	
R ²	0,0		0,04	

Modell 2-3. Generell tillit og måletidspunkt.

Referansetidspunktet er 2010

* $p < 0,1$ ** $p < 0,05$ *** $p < 0,01$

Den avhengige variabelen går fra 0 (minst tillitsfull) til 10 (mest tillitsfull).

Det er kontrollert for alder, kjønn, utdanning og inntekt; fullstendige modeller finnes i Vedlegg 3.

Her ser vi at respondentene oppgir noe lavere tillitsnivå i 2014 enn i 2010, men forskjellen var verken stor eller statistisk signifikant. 22. juli-undersøkelsen og ESS gir dermed forskjellige estimater for hvordan nordmenns generelle tillit utviklet seg i det aktuelle tidsrommet. Som jeg redegjorde for i kapittel 3, legger jeg størst vekt på ESS i tvilstilfeller – men konklusjonene vedrørende H_{1-2} må bli slik:

H_1 : *Nordmenns generelle tillit var høyere i 2014 enn før 22. juli 2011*. Hypotesen kan ikke regnes som falsifisert, men resultatene i Modell 2 og 3 kaster tvil over dens riktighet.

H_2 : *Nordmenns generelle tillit var lavere i 2014 enn før 22. juli 2011*. Hypotesen regnes som falsifisert – Modell 1 viser en betydelig positiv utvikling. Modell 2 viser en negativ, men insignifikant utvikling. Hvis hypotesen stemmer, er sannsynligvis den eventuelle negative utviklingen så liten at den må regnes som ubetydelig.

4.2 Tillit til bestemte grupper

I denne delen av oppgaven innleder jeg med å presentere analysene av tillit til mennesker som *ikke* er uttrykkelig forskjellige fra en selv, jf. H₃₋₄. Som vi kan forvente, skiller ikke utviklingen av inngruppetillit seg nevneverdig fra utviklingen av generell tillit, slik sistnevnte ble estimert ut fra 22. juli-undersøkelsen.

Tabell 13. Inngruppetillit

	Mennesker fra samme område som en selv		Mennesker man treffer for første gang		Mennesker som bor i Norge	
August 2011	0,07***	(0,01)	0,07***	(0,01)	0,11***	(0,01)
Vår 2012	0,0	(0,01)	0,01	(0,01)	0,06***	(0,01)
Sept. 2012	-0,01	(0,01)	0,02	(0,01)	0,01	(0,01)
Høst 2014	0,08***	(0,01)	0,07***	(0,01)	0,09***	(0,01)
Observasjoner	19143		19233		18976	
Respondenter	11325		11345		11201	
R ²	0,09		0,05		0,04	

Modell 4-6. Inngruppetillit og måletidspunkt.

Referansetidspunktet er våren 2011

* p < 0,1 ** p < 0,05 *** p < 0,01

Standardfeilene er klynget innenfor individer.

Den avhengige variabelen går fra 0 (minst tillitsfull) til 3 (mest tillitsfull).

Det er kontrollert for alder, kjønn, utdanning og inntekt; fullstendige modeller finnes i Vedlegg 3.

Igjen ser vi at de mest interessante koeffisientene – koeffisientene for høsten 2014 – viser at 2014-nivåene var signifikant høyere enn i 2011. Utviklingen for de tre variablene varierer fra .07 til .09 på en firepunktsskala. For øvrig fremviser de, i likhet med generell tillit, det ventede mønstret på de tre midterste måletidspunktene.

Som vi ser nedenfor, utviser respondentene i 22. juli-undersøkelsen samme utvikling for utgruppetillit som for inngruppetillit.

Tabell 14. Utgruppetillit

	Mennesker med en annen religion		Mennesker med en annen nasjonalitet	
August 2011	0,12***	(0,01)	0,09***	(0,01)
Vår 2012	0,06***	(0,01)	0,06***	(0,01)
Sept. 2012	0,02	(0,02)	0,01	(0,02)
Høst 2014	0,07***	(0,01)	0,07***	(0,01)
Observasjoner	18871		19076	
Respondenter	11158		11244	
R ²	0,05		0,06	

Modell 7-8. Utgruppetillit og måletidspunkt.

Referansetidspunktet er våren 2011

* $p < 0,1$ ** $p < 0,05$ *** $p < 0,01$

Standardfeilene er klynget innenfor individer.

Den avhengige variabelen går fra 0 (minst tillitsfull) til 3 (mest tillitsfull).

Det er kontrollert for alder, kjønn, utdanning og inntekt; fullstendige modeller finnes i Vedlegg 3.

Raden hvor «**Høst 2014**» står i kolonnen lengst til venstre, viser at begge de to målene for utgruppetillit hadde et 0,07 høyere gjennomsnitt i 2014 enn på våren 2011. Utviklingen fra det første til det siste måletidspunktet er for begge variablene signifikant annerledes enn null.

Man kan merke seg at utgruppetilliten synes å ha brukt lengre tid på å synke tilbake til vår 2011-nivåer enn inngruppetilliten gjorde, noe vi ser av de mer positive og signifikante koeffisientene for våren 2012. Det viser at det er en viss forskjell i hvordan de to variablene utviklet seg. I september 2012 var imidlertid alle inn- og utgruppevariablene sunket tilbake til vår 2011-nivåer – og utviklingen fra våren 2011 til høsten 2014 er så å si identisk for alle de fem inngruppe- og utgruppevariablene.

Ut fra dette anser jeg H₄ og H₆, som antar at inngruppe- og utgruppetillit utviklet seg negativt frem mot 2014, som falsifisert. Bildet er mer komplisert når det gjelder H₃ og H₅, som antar positive utviklinger. Utviklingen er helt klart positiv blant respondentene til 22. juli-undersøkelsen, men samtidig viser denne undersøkelsen en for alle formål parallell utvikling mellom generell tillit, inngruppetillit og utgruppetillit. Det er dermed nødvendig å vurdere muligheten for at de tre tillitsformene utviklet seg likt også hos ESS-respondentene, selv om ESS bare målte generell tillit. Når vi vet at ESS-dataene viste en utvikling innen generell tillit som ikke var positiv, gjør det at vi må stille spørsmålsteget også ved inngruppetillits og utgruppetillits positive utvikling. Vi må holde muligheten åpen for at de to både kan ha stått stille og økt i løpet av perioden, og jeg anser H₃ og H₅ som uavklart. De gode nyhetene er at vi har all grunn til å avvise en reduksjon i tillitsnivåer i de tre første årene etter 22. juli-angrepet.

4.3 Generell tillit: En spesiell, norsk trend?

Her er det H_7 som blir testet: *Utviklingen i nordmenns tillitsnivåer fra før 22. juli 2011 frem til 2014 skilte seg fra utviklingen i andre europeiske land.*

Nedenfor viser jeg utviklingen i generell tillit for 13 land, i tillegg til Norge. Det er spesielt to ting som er verdt å merke seg ved tabellen; rekkefølgen på landene, som er sortert etter regresjonskoeffisientene i modellene med kontrollvariabler; og hvilke land som har **fete** koeffisienter. Fet skrift angir at koeffisienten er signifikant forskjellig fra den norske, beregnet ved enhalede t-tester og 5 % signifikansnivå.

Tabell 15. Generell tillit i Europa, ESS

	Uten kontrollvariabler		Med kontrollvariabler	
Tyskland	0,44***	(0,06)	0,28***	(0,06)
Frankrike	0,34***	(0,07)	0,2***	(0,07)
Finland	0,24***	(0,06)	0,2***	(0,06)
Slovenia	0,13	(0,1)	0,19*	(0,1)
Sveits	0,07	(0,08)	0,12	(0,08)
Danmark	0,06	(0,07)	0,1	(0,07)
Irland	0,01	(0,07)	-0,05	(0,08)
Norge	-0,06	(0,07)	-0,1	(0,07)
Nederland	-0,02	(0,06)	-0,12*	(0,07)
Tsjekkia	-0,03	(0,07)	-0,12	(0,08)
Belgia	-0,03	(0,07)	-0,13*	(0,08)
Sverige	-0,01	(0,07)	-0,15**	(0,07)
Estland	-0,1	(0,07)	-	-
Polen	-0,44	(0,08)	-0,36***	(0,09)

Modell 2-3, 9-33. Generell tillit og måletidspunkt i Europa.

Referansetidspunktet er 2010

* $p < 0,1$ ** $p < 0,05$ *** $p < 0,01$

Den avhengige variabelen går fra 0 (minst tillitsfull) til 10 (mest tillitsfull).

Det er kontrollert for alder, kjønn, utdanning og inntekt; fullstendige modeller finnes i Vedlegg 3.

At den norske utviklingen var insignifikant negativ, visste vi fra undersøkelsen av H_{1-2} tidligere i kapittelet. Det vi ser her, er at den norske utviklingen verken var spesielt positiv eller spesielt negativ; Norge ligger i den midtre tredelen, og tabellen inneholder land som har både signifikant mer positiv utvikling og signifikant mer negativ utvikling enn Norge. Det er rett og slett ingenting som tyder på at nordmenns generelle tillit utviklet seg på en måte som

var spesiell i europeisk sammenheng, noe den ventelig ville gjort hvis 22. juli-angrepet hadde betydelige langtidseffekter på denne variabelen.

Jeg anser H_7 som falsifisert.

4.4 Sosial kapital blant unge nordmenn, 2011-2014

22. juli-undersøkelsen viste klare forskjeller på tillitsnivåene fra første til siste måletidspunkt. Her skal jeg undersøke om utviklingen hos respondenter født 1987 eller senere skiller seg fra utviklingen i andre aldersgrupper. Bemerk at når jeg refererer til alder videre i kapittelet, så viser jeg til respondentenes alder i 2011, ikke på måletidspunktet. Modellene jeg bruker til å undersøke alder med, er identiske med de som ble brukt til å undersøke utviklingstrekk uavhengig av alder tidligere i kapittelet, foruten at jeg har kjørt separate regresjonsmodeller for hver aldersgruppe.

Jeg minner om at jeg ikke har brukt ESS-data til å undersøke ungdomseffekter på grunn av det lave antallet unge respondenter i den norske delen av ESS, jf. kapittel 3.2.3. De siste hypotesene undersøkes dermed bare ved hjelp av 22. juli-undersøkelsen.

4.4.1 Ungdomseffekter: Generell tillit

Nedenfor vises utviklingen i generell tillit for hver aldersgruppe. Kolonnen lengst til høyre angir om utviklingen fra det første til det siste måletidspunktet er mer positiv hos den gruppen det gjelder, enn hos den yngste aldersgruppen. Signifikansnivået er 5 %.

Tabell 16. Generell tillit etter alder i 2011

Alder	August 2011	Vår 2012	Sept. 2012	Sept. 2014	Sig.
Til 24	0,73*** (0,14)	0,15 (0,11)	0,42*** (0,14)	0,35*** (0,11)	
25-34	0,78*** (0,08)	0,16** (0,08)	0,34*** (0,1)	0,45*** (0,11)	Nei
35-44	0,72*** (0,09)	0,04 (0,09)	0,32*** (0,11)	0,39*** (0,12)	Nei
45-54	0,82*** (0,09)	0,15 (0,09)	0,26** (0,11)	0,67*** (0,11)	Ja
55-64	0,91*** (0,09)	0,36*** (0,1)	0,56*** (0,12)	0,76*** (0,11)	Ja
Fra 65	0,68*** (0,1)	0,27** (0,11)	0,52*** (0,12)	0,62*** (0,11)	Ja

Modell 34-39. Generell tillit etter alder i 2011.

Referansetidspunktet er våren 2011.

Den yngste gruppen er født i 1987 eller senere, den nest yngste i 1977-1986, osv.

* $p < 0,1$ ** $p < 0,05$ *** $p < 0,01$

Standardfeilene er klynget innenfor individer i alle modellene.

Den avhengige variabelen går fra 0 (minst tillitsfull) til 9 (mest tillitsfull).

Det er kontrollert for kjønn, utdanning og inntekt; fullstendige modeller for den yngste gruppen finnes i Vedlegg 3.

Sig.-kolonnen angir hvorvidt utviklingen fra første til siste måletidspunkt er mer negativ enn for den yngste aldersgruppen.

Ut fra tabellen over kan vi lese at den yngste aldersgruppens tillitsnivå utviklet seg signifikant mer negativt enn de tre eldste gruppene i løpet av perioden. Forskjellen mellom de tre yngste gruppene var derimot ikke statistisk signifikant. Jeg vil ikke si at jeg har påvist en ungdomseffekt så lenge den yngste aldersgruppen ikke utvikler seg signifikant forskjellig fra alle de andre gruppene, men ut fra tabellen over kan jeg heller ikke forkaste muligheten for en ungdomseffekt på generell tillit helt. Merk at utviklingen var mest positiv hos de eldste aldersgruppene – det er ikke hva vi skulle forvente om gruppenes utvikling bare fulgte tillitens vanlige alderskurve, jf. kapittel 2.2.1.

H₈ – unge nordmenns generelle tillit utviklet seg annerledes enn hos andre aldersgrupper i tidsrommet fra 22. juli 2011 frem til 2014 – forkastes ikke, men anses heller ikke som sannsynliggjort.

4.4.2 Ungdomseffekter: Tillit til bestemte grupper

Tabell 17. Tillit til de som bor i samme område som en selv, etter alder i 2011

Alder	August 2011		Vår 2012		Sept. 2012		Sept. 2014		Sig.
Til 24	0,0	(0,5)	-0,01	(0,4)	-0,03	(0,05)	0,07*	(0,04)	
25-34	0,09***	(0,3)	0,01	(0,3)	0,04	(0,03)	0,11***	(0,03)	Nei
35-44	0,1***	(0,3)	0,0	(0,3)	-0,08*	(0,03)	0,01	(0,03)	Ja
45-54	0,07***	(0,3)	0,0	(0,3)	0,0	(0,03)	0,08**	(0,03)	Nei
55-64	0,06**	(0,3)	0,04	(0,3)	0,02	(0,03)	0,13***	(0,03)	Nei
Fra 65	0,03	(0,3)	-0,1	(0,3)	-0,01	(0,03)	0,05	(0,03)	Nei

Tabell 18. Tillit til mennesker man treffer for første gang, etter alder i 2011

Alder	August 2011		Vår 2012		Sept. 2012		Sept. 2014		Sig.
Til 24	0,03	(0,5)	0,09**	(0,03)	0,11**	(0,04)	0,08**	(0,04)	
25-34	0,1***	(0,3)	0,01	(0,03)	0,01	(0,03)	0,01	(0,03)	Nei
35-44	0,08***	(0,3)	0,01	(0,03)	0,01	(0,04)	0,02	(0,04)	Nei
45-54	0,05	(0,3)	0,03	(0,03)	0,0	(0,03)	0,04	(0,04)	Nei
55-64	0,06**	(0,3)	0,02	(0,03)	0,04	(0,03)	0,12***	(0,03)	Nei
Fra 65	0,06*	(0,3)	0,01	(0,03)	0,0	(0,04)	0,08**	(0,04)	Nei

Tabell 19. Tillit til mennesker som bor i Norge, etter alder i 2011

Alder	August 2011		Vår 2012		Sept. 2012		Sept. 2014		Sig.
Til 24	0,15***	(0,5)	0,09**	(0,04)	0,03	(0,04)	0,07**	(0,04)	
25-34	0,11***	(0,3)	0,04*	(0,03)	0,03	(0,03)	0,07**	(0,03)	Nei
35-44	0,1***	(0,3)	0,03	(0,03)	-0,02	(0,03)	0,03	(0,03)	Nei
45-54	0,11***	(0,3)	0,03	(0,03)	0,0	(0,03)	0,09***	(0,03)	Nei
55-64	0,12**	(0,3)	0,09***	(0,03)	0,01	(0,03)	0,12***	(0,03)	Nei
Fra 65	0,1***	(0,3)	0,08***	(0,03)	0,05	(0,04)	0,13***	(0,03)	Nei

Modell 40-57. Inngruppetillit etter alder i 2011.

Referansetidspunktet er våren 2011.

Den yngste gruppen er født i 1987 eller senere, den nest yngste i 1977-1986, osv.

* $p < 0,1$ ** $p < 0,05$ *** $p < 0,01$

Standardfeilene er klynget innenfor individer i alle modellene.

Den avhengige variabelen går fra 0 (minst tillitsfull) til 3 (mest tillitsfull).

Det er kontrollert for kjønn, utdanning og inntekt; fullstendige modeller for den yngste gruppen finnes i Vedlegg 3.

Sig.-kolonnen angir hvorvidt utviklingen fra første til siste måletidspunkt er mer negativ enn for den yngste aldersgruppen.

Heller ikke disse variablene viser noen spesiell utvikling i den yngste gruppen. Størrelsen på koeffisientene tyder på at utviklingen var mer positiv i de to eldste aldersgruppene, men om denne sammenhengen skyldes tilfeldigheter, eller om det fantes en reell sammenheng som er for liten til å kunne påvises med mine utvalgsstørrelser, er umulig å si. Om det kun er utvalgsstørrelsen som gjør at jeg ikke påviser en slik sammenheng, er det uansett snakk om så små effekter at jeg vanskelig ville kunne kalle dem interessante – noen få hundredeler på en firepunktsskala. Som jeg viser nedenfor, gjør de samme tendensene seg gjeldende innenfor utgruppetillit.

Tabell 20. Tillit til mennesker med andre nasjonaliteter, etter alder i 2011

Alder	August 2011	Vår 2012	Sept. 2012	Sept. 2014	Sig.
Til 24	0,07 (0,05)	0,11*** (0,04)	0,08* (0,05)	0,11*** (0,04)	
25-34	0,06** (0,03)	0,04 (0,03)	0,04 (0,03)	0,05 (0,03)	Nei
35-44	0,07** (0,03)	0,03 (0,03)	0,02 (0,04)	0,03 (0,04)	Nei
45-54	0,12*** (0,03)	0,04 (0,03)	-0,02 (0,04)	0,04 (0,03)	Nei
55-64	0,14*** (0,03)	0,1*** (0,03)	0,03 (0,04)	0,13*** (0,03)	Nei
Fra 65	0,08** (0,03)	0,03 (0,03)	-0,03 (0,04)	0,06* (0,04)	Nei

Tabell 21. Tillit til mennesker med andre religioner, etter alder i 2011

Alder	August 2011	Vår 2012	Sept. 2012	Sept. 2014	Sig.
Til 24	0,08 (0,05)	0,1*** (0,04)	0,08* (0,05)	0,11*** (0,04)	
25-34	0,09*** (0,03)	0,05* (0,03)	0,06* (0,04)	0,06* (0,04)	Nei
35-44	0,11*** (0,03)	0,03 (0,03)	-0,1 (0,04)	0,04 (0,04)	Nei
45-54	0,12*** (0,03)	0,04 (0,03)	-0,3 (0,04)	0,04 (0,04)	Nei
55-64	0,15*** (0,03)	0,11*** (0,03)	0,02 (0,04)	0,11*** (0,04)	Nei
Fra 65	0,14*** (0,03)	0,04 (0,03)	0,0 (0,04)	0,07* (0,04)	Nei

Modell 58-69. Utgruppetillit etter alder i 2011.

Den yngste gruppen er født i 1987 eller senere, den nest yngste i 1977-1986, osv.

* $p < 0,1$ ** $p < 0,05$ *** $p < 0,01$

Standardfeilene er klynget innenfor individer i alle modellene.

Den avhengige variabelen går fra 0 (minst tillitsfull) til 3 (mest tillitsfull).

Det er kontrollert for kjønn, utdanning og inntekt; fullstendige modeller for den yngste gruppen finnes i Vedlegg 3.

Sig.-kolonnen angir hvorvidt utviklingen fra første til siste måletidspunkt er mer negativ enn for den yngste aldersgruppen.

Heller ikke her ser vi spor etter noen ungdomseffekt – tvert imot. Når det gjelder inngruppe- og utgruppetillit, fant jeg kun én statistisk signifikante forskjell mellom den yngste aldersgruppen og de andre. Jeg forkaster dermed de to siste hypotesene:

H₉: Unge nordmenns inngruppetillit utviklet seg annerledes enn hos andre aldersgrupper i tidsrommet fra tiden før 22. juli 2011 frem til 2014.

H₁₀: Unge nordmenns utgruppetillit utviklet seg annerledes enn hos andre aldersgrupper i tidsrommet fra tiden før 22. juli 2011 frem til 2014.

4.5 Oppsummering av analysene

Ut fra analysene jeg har presentert, vil jeg trekke tre overgripende konklusjoner som jeg kommer tilbake til i kapittel 5.1. Den viktigste er at tillitsnivåene ikke sank – uavhengig av hvilken variabel eller aldersgruppe jeg analyserte. Det er med andre ord lite sannsynlig at 22. juli-angrepet påvirket nordmenns tillitsnivåer negativt. Videre er det heller ikke sannsynlig at de utviklingstrekkene som fantes, skyldtes angrepet – i hvert fall utviklet ikke nordmenns tillitsnivåer seg på noen spesiell måte i europeisk sammenheng. Det er også viktig å merke seg at generell tillit, inngruppetillit og utgruppetillit beveget seg i takt – det gir næring til synet om at de i bunn og grunn måler det samme, noe jeg kommer tilbake til i diskusjonskapittelet. Og til slutt: Det er veldig lite ved resultatene som tyder på at terrorangrepet medførte en ungdomseffekt som skilte seg fra (de manglende) effektene i befolkningen for øvrig.

5 Diskusjon. Hva forteller analysene oss?

Jeg bruker den første delen av dette kapittelet til å tolke analysene og diskutere hvilke lærdommer vi kan trekke av hypotesetestingen. Deretter diskuterer jeg hvordan generell tillit skapes, og hvordan funnene mine belyser Putnams, Rothsteins og Uslaners teorier. Jeg gjør også rede for hvorfor jeg mener at teoriene deres er utilstrekkelige: Hver for seg har nok alle noen viktige poenger, men de legger stor vekt på kun én årsak når de skal forklare et så komplekst fenomen som tillit

Dernest bruker jeg store deler av kapittelet til å reflektere over oppgavens begrensninger – for det er reist mange innvendinger mot min måte å behandle generell tillit-begrepet på, både hva gjelder operasjonaliseringen og det teoretiske innholdet. Jeg tar utgangspunkt i to typer kritikk. Den ene, som jeg har kalt den luhmannske innvendingen, stiller spørsmål ved om generell tillit i det hele tatt er et brukelig begrep, og – hvis det er det – om de fleste samfunnsforskere misforstår begrepets innhold. Den andre innvendingen, som jeg har kalt *trust game*-tradisjonens innvending, stiller spørsmål ved hvordan jeg, og hele forskningstradisjonen jeg støtter meg på, operasjonaliserer tillit. Ingen av innvendingene gir forskningsdesignet mitt nådestøtet, men de synliggjør noen teoretiske og operasjonelle utfordringer som det er nødvendig å ta stilling til.

5.1 Hvordan skal resultatene tolkes?

Det er ikke råd å ut fra analysene mine bedømme hvorvidt nordmenns generelle tillitsnivåer steg eller forholdt seg uendret i de tre årene etter 22. juli-angrepet – til det er resultatene fra de to spørreundersøkelsene for ulike. Selv legger jeg mest vekt på analysene av ESS-data på grunn ESS' konsekvente samplingsmetodikk, men ESS er ikke overlegen 22. juli-undersøkelsen på alle måter – f.eks. har 22. juli-undersøkelsen en runde med datainnsamling svært kort tid før angrepet, og er dermed mindre sårbar for svingninger i tiden mellom før-målingen og angrepet. Det viktigste er å ikke betrakte de to datakildene som konkurrenter, men som datakilder som utfyller hverandre – f.eks. representerer de noe forskjellige populasjoner, jf. kapittel 3. Og når de ses i sammenheng, virker én ting klart: Uansett om

nordmenns tillitsnivå var stabile eller økende i det aktuelle tidsrommet, så sank de i hvert fall ikke. Analysene gir sterke indikasjoner på at det ikke ble etablert noen ny frykt- eller mistillitskultur i de tre første årene etter 22. juli-angrepet. Dersom angrepet satte i spill mekanismer som på lang sikt vil svekke nordmenns generelle tillit, er det sannsynligvis snakk om mekanismer som bruker mer enn tre år på å generere substansielle negative effekter.

Hos 22. juli-undersøkelsens respondenter ble det observert en så å si identisk utvikling innen generell tillit, inngruppetillit og utgruppetillit. Dette er en svært tydelig trend, og vi kan regne med tilsvarende samsvar mellom de tre parametrene hos ESS' utvalg, selv om disse ikke ble stilt de samme spørsmålene. Det er to måter å tolke dette på: Den mest nærliggende tolkningen er at 22. juli-angrepet ikke hadde langtidseffekter som påvirket inngruppe- og utgruppetillit forskjellig, selv om det hadde klare korttidseffekter på innvandringspolitiske holdninger (Jakobsson & Blom 2014) og mediens håndtering av innvandringspolitiske temaer (Figenschou & Beyer 2014) – om enn ikke ansettelsesprosesser (Birkelund et al. 2013). En annen mulighet, som jeg utdyper når jeg tar opp den luhmannske innvendingen senere, er at de egentlig måler ett og det samme – men ikke først og fremst mellommenneskelig tillit.

Det er liten grunn til å tro at nivåene som ble målt i 2014 hadde noen kausal sammenheng med 22. juli-angrepet. Hvis det var tilfelle, burde de internasjonale sammenligningene vist at utviklingen i nordmenns tillitsnivåer skilte seg ut i europeisk sammenheng. Det er ikke tilfelle; blant landene jeg undersøkte i analysene mine, er det eksempler på land som utviklet seg både klart mer positivt og klart mer negativt enn Norge. Hvis 22. juli-angrepet hadde en betydelig effekt på nordmenns generelle tillit, burde de norske tillitsnivåene skilt seg tydelig ut. Men bemerk at denne mulig kausale sammenhengen er det mest usikre punktet ved analysen. Tallene kan f.eks. være preget av terrorvarselet sommeren 2014 (Bjørnland 2014) eller andre hendelser som ikke er relatert til 22. juli-angrepet, inkludert generelle utviklingstrekk som har pågått kontinuerlig siden før mitt første måletidspunkt. Slike påvirkningsfaktorer er det umulig å kontrollere for på en fullt

En annen del av problemstillingen som analysene ikke gir noe helt klart svar på, er om det er forskjeller mellom kohorter. Det er få signifikante forskjeller aldersgruppene – omtrent så mange som vi kunne forvente å finne med 5 % signifikansnivå om så sammenhengene kun skyldtes tilfeldigheter. Det kan være fristende å vektlegge hvordan den yngste aldersgruppa konsekvent utvikler seg mindre positivt enn de eldste gruppene, selv om forskjellen sjelden er

signifikant – det strider tross alt mot den etablerte kunnskapen om sammenhengen mellom alder og tillit. Men da må man huske at de avhengige variablene stort sett bevegde seg synkront i den perioden jeg har undersøkt, slik at det som ser ut som en interessant, systematisk sammenheng som eksisterer på tvers av flere variabler, kan reflektere arbitrære svingninger i én underliggende dimensjon. Uansett er forskjellene på gruppenes utvikling i tillitsnivåer svært små, slik at kohortforskjellene, om de finnes, kan antas å være så små at de for alle praktiske formål er uinteressante. Hvis 22. juli-angrepet hadde spesielle effekter på ungdom og unge voksnes sosiale kapital, gjør de seg nok gjeldende innenfor andre sosial kapital-dimensjoner enn generell tillit. Som jeg viste i kapittel 2.4, er det mer plausibelt at ungdomseffekter gir utslag i politiske parametre, f.eks. partimedlemskap og valgdeltakelse.

Det overordnede inntrykket er dermed at 22. juli-angrepet ikke hadde betydelige langtidseffekter på det norske samfunnets sosiale kapital gjennom endringer i tillitsnivåer. I mine øyne er det dette som er oppgavens viktigste funn, og det er dette jeg tar med meg inn i diskusjonen av tillitens vilkår.

5.1 Kan tillit endres – og hvordan?

Oppgavens hovedfunn peker mot at tillit er en stabil verdi som ikke lar seg endre fundamentalt av ett enkelt terrorangrep og dets etterspill. Her skal jeg se hvordan mine egne funn og det vi vet om den samfunnsmessige konteksten kan belyse tillitsteoretikernes syn på hvordan tillit genereres, og eventuelt endres.

5.1.1 Putnam og sekundærsosialiseringsperspektivet

Som nevnt i kapittel 2, legger Putnam stor vekt på ansikt til ansikt-interaksjon innenfor sivilsamfunnets rammer når han beskriver hvordan sosial kapital – deriblant tillit – skapes og vedlikeholdes (Putnam 2000). Vi skulle dermed forvente at spesielt unge mennesker uttrykte høyere tillit på høsten 2014 enn før 22. juli 2011, ettersom ungdomspartiernes medlemstall skjøt i været etter terrorangrepet (Ødegård 2014) – og reell politisk deltakelse, i form av valgdeltakelse, fulgte etter (Bergh & Ødegård 2013). Dette ville ventelig, alt annet likt, ført til mer sosial kapital blant unge nordmenn. Noen slik effekt er imidlertid ikke synlig i analysene mine – tvert imot, jeg finner ikke engang den økningen jeg ville ventet å finne blant yngre kohorter relativt til eldre kohorter ut fra den normale sammenhengen mellom alder og tillit:

Jevn stigning frem mot en stabilisering i tidlig voksen alder. Det kan tenkes at den tiltakende organiseringen av ungdom hadde en effekt som isolert sett var positiv, men at denne ble oppveid av en like stor negativ effekt som virket via høyere fryktnivåer eller andre mekanismer (jf. kapittel 2.3.4) – men det overordnede funnet, at befolkningens tillitsnivåer har vært svært stabile etter at de kortsiktige effektene dabbet av, taler like fullt imot Putnams syn på tillit. Når det ikke bare gjelder tillit, men sosial kapital med alle sine dimensjoner, regner jeg det som sannsynlig at angrepet hadde en viss positiv effekt. Det er spesielt ungdommens partimedlemskap (Ødegård 2014) og valgdeltakelse (Bergh & Ødegård 2013) som peker i den retningen. Det er i tilfelle i tråd med Sanders og Putnams funn om at 11. september-angrepet påvirket unge amerikaneres sosiale kapital gjennom den politiske dimensjonen (Sander & Putnam 2010). Men 22. juli-angrepets effekter på sosial kapital har ikke gitt utslag i tillitsnivåene, noe som forteller oss to ting. Den ene er en påminnelse om at tillit bare er én av flere sosial kapital-dimensjoner, og at det ikke er noe én til én-forhold mellom de to. Den andre er at Putnams fremsatte sammenheng mellom organisasjonsdeltakelse og tillit står svekket tilbake etter analysene mine.

Jeg mener for ordens skyld ikke at jeg har falsifisert Putnams syn – i Putnam (1993) mener han blant annet å ha vist hvordan sosial kapital har en konserverende effekt som gjør at samfunn som har nådd høye nivåer, drar nytte av den sosiale kapitalens evne til å reprodusere seg selv i flere hundre år. Han beskriver også etterkrigstidens amerikanske nedgang i sosial kapital som en langsom prosess som virker gjennom forskjeller fra generasjon til generasjon, ikke endringer innad i generasjoner (Putnam 1993; 2000, spesielt kap. 14). Han er likevel åpen for at terrorangrep setter spor i et lands sosiale kapital. Noen måneder etter 11. september-angrepet skrev han at USA hadde en sjelden mulighet til å oppnå en slags sivilsamfunnets renessanse, noe som bare skjer en gang eller to hvert århundre (Putnam 2002).

Det er for øvrig verdt å merke seg at 11. september-angrepets positive sosial kapital-effekter i realiteten forsterket allerede store klasseforskjeller; det var typisk «affluent young white people» sin sosiale kapital som økte (Sander & Putnam 2010: 14). Skal vi dømme etter hvem som engasjerte seg i markeringene etter 22. juli-angrepet, ser vi ikke en slik bieffekt i Norge; i den grad noen var overrepresentert i rosetogene, var det «ungdom, kvinner, lavinntektsgrupper og folk i helse- og sosialsektoren» (Botvar 2012: 7), mens vi ser en tydeligere polarisering når vi betrakter deltakelse i rosetogene ut fra partitilhørighet og

holdninger til innvandring (Botvar 2012: 9-11). Når vi allerede kjenner til den mulige ungdomseffekten på sosial kapital via politiske holdninger, fremstår sosial kapital, klassetilhørighet og politiske holdninger som nøkkelelementer i den videre 22. juli-forskningen.

5.1.2 Rothsteins og Uslaners statiske perspektiver

De stabile tillitsnivåene peker heller i retning av en tillitsforståelse som Rothsteins eller Uslaners. Disse to, spesielt Uslaner, mener at tillit skapes via mekanismer som ikke påvirkes, eller som påvirkes svært lite, av terrorangrep. Rothsteins og Uslaners syn på tillit skiller seg fra hverandre på viktige områder, men begge skulle tilsi forventninger om resultater på linje med de jeg har presentert i denne oppgaven.

En kort rekapitulering: Rothstein (2005) mener at individets syn på de offentlige institusjonene er avgjørende for hvor mye generell tillit det har. Dersom individet har inntrykk av at de offentlige institusjonene håndhever samfunnets spilleregler på en rettferdig måte, vil det slippe ned skuldrene og opptre tillitsfullt – vel vitende om at dersom noen drar urettmessige fordeler av den tillitsfulle atferden, vil det offentlige steppe inn og iverksette sanksjoner. For at samfunnsmedlemmer skal utvikle generell tillit, trengs gjensidighetsnormer; for at gjensidighetsnormer skal utvikle seg, er det nødvendig at aktørene som representerer de offentlige institusjonene anses som rettferdige. Videre er inntrykkene våre av byråkrater og politikere «by and large an effect of the institution's historical record of being trustworthy or not» (Rothstein 2000: 483). Det følger av dette at hvis samfunnets offentlige institusjoner opptrer rettferdig, vil de i lengden oppfattes som pålitelige og befolkningens generelle tillit øke.

Til støtte for sitt syn viser Rothstein til at generell tillit korrelerer sterkere med «the legal and administrative branches of the state responsible for the implementation of public policies» (Rothstein & Stolle 2008: 444) enn med andre former for institusjonell tillit. Hvis det var en sterk sammenheng mellom slik institusjonell tillit og generalisert tillit, kunne vi forvente å se noe lavere tillitsnivåer enn ellers i 22. juli-undersøkelsens fjerde runde, på sensommeren 2012; her ble datainnsamlingen utført kort tid etter at 22. juli-kommisjonen la frem sin rapport, hvor det norske beredskapsarbeidet fikk hard kritikk. Vi kan med ganske stor sikkerhet si at rapporten og den påfølgende offentlige debatten svekket nordmenns tillit til PST og politiets nasjonale ledelse (Wollebæk, Enjolras, et al. 2013), selv om effekten var

kortvarig (Eide & Nonseid 2015). Men nordmenns generelle tillit lot ikke til å svekkes i takt med skepsisen til landets sentrale politimyndigheter; forskningen viser at «den norske systemtilliten har etablert seg og fått fotfeste over lang tid og neppe vil stupe på grunn av en enkelt hendelse» (Wollebæk, Enjolras, et al. 2013: 250) – og dermed vil ikke nordmenns generelle tillit gjøre det heller. At vi ikke finner spor av Rothsteins antatte kausalkjede i disse dataene, må ikke forstås som en falsifisering av synet hans på tillit – men det viser at synet på offentlige institusjoner, og dermed også generell tillit, er for robust til at en svak håndtering av ett enkelt terrorangrep rokker nevneverdig ved den: Endringer skjer ikke på grunnlag av noen uker eller måneder med negativ medieoppmerksomhet rettet mot et mindre antall institusjoner.

En annen grunn til at Rothsteins tillitsforståelse ikke skulle gi grunnlag for å forvente betydelige endringer i generell tillit etter 22. juli-angrepet, er at han ikke bare vektlegger betydningen av lov- og ordensinstitusjoner. Som jeg var inne på i kapittel 2, er det også viktig hvordan staten håndterer omfordelingen av rikdom – i land hvor velferdsgoder i lite grad blir behovsprøvd, genererer staten spesielt mye generell tillit blant samfunnsmedlemmene (Rothstein 2005: 126). Så selv om lov- og ordensinstitusjoner er de som i størst grad påvirker generell tillit (Rothstein & Stolle 2008: 444-445), representerer disse bare én gruppe institusjoner som påvirker tillitsnivået gjennom hvor rettferdig de opptrer. En siste grunn til at den utviklingen som ble funnet i analysene var å forvente ut fra Rothsteins tillitsforståelse, er at de offentlige institusjonene påvirker generell tillit ved å besørge det jeg vil kalle en hverdagslig rettferdighet; de motiverer til å følge regler og normer ved å sanksjonere samfunnsmedlemmer som lar være, slik at innbyggerne kan samarbeide i dagliglivet uten å hele tiden tenke motpartsrisiko. 22. juli-angrepet var en så eksepsjonell hendelse at nordmenn ikke nødvendigvis knyttet den offentlige debatten rundt sikkerhets- og beredskapsarbeidet til statens evne til å beskytte dem i hverdagen. Dette underbygges av at nordmenn uttrykte lavere tillit til sentrale politimyndigheter, men ikke til politiet på hjemstedet sitt, etter fremleggelsen av 22. juli-kommisjonens rapport (Wollebæk, Enjolras, et al. 2013).

Heller ikke Uslaners tillitsforståelse svekkes av funnene mine. Også han vektlegger tillit som en stabil verdi som vanskelig lar seg endre, men der Rothstein anlegger det institusjonelle sosialiseringsperspektivet, ser Uslaner generell tillit i et primærsosialiseringsperspektiv hvor grunnlaget for tillit legges i et menneskes første få leveår;

Uslaner views trust as (...) not shaped by personal experience. Similarly, he does not find that trust is related to the nature of people's social ties with others in the community. (Tyler 2016: 208)

Uslaner åpner rett og slett ikke for at terrorangrep har langtidseffekter på generell tillit (jf. også Uslaner 2016: 78), et syn som i hovedsak støttes av både denne oppgaven og tidligere forskning på terrorangrep og generell tillit (Blomberg et al. 2011; Clark & Eisenstein 2012).

5.1.3 Deloppsummering

Mens både forskningslitteraturen og funnene mine peker mot at et lands tillitsnivåer svært sjelden endres permanent av én enkelt hendelse, er det grunn til å sette spørsmålstegn ved Putnams forståelse av hvordan tilliten i et samfunn genereres: Synet hans på tillit som en volatil verdi som kan endres gjennom hverdagslig ansikt til ansikt-interaksjon harmonerer ikke med funnene her, spesielt når vi kjenner til den tiltagende politiske organiseringen blant unge mennesker i tiden etter 22. juli-angrepet. Jeg må imidlertid tilføye at analysene mine ikke tester Putnams teorier direkte, slik f.eks. Wollebæk og Selle (2007) gjør, så linjene jeg trekker mellom analysene mine og Putnams, Rothsteins og Uslaners teorier må følges med forsiktighet.

Mens analysene sår noe tvil om Putnams teorier om hvordan tillit genereres, støtter den opp om både Rothsteins institusjonelle sosialiseringsperspektiv og Uslaners primærsosialiseringsperspektiv. Oppgaven kan altså ikke brukes til å peke ut én bestemt teori om hvordan tillit genereres, men den viser en viktig egenskap ved generell tillit: Det er en svært stabil verdi, og ett enkelt terrorangrep rokker ikke ved den på lang sikt. Terror har mange kortsiktige effekter, men de virker sjelden å manifestere seg i endrede tillitsnivåer. I hvert fall er det liten grunn til å tro at de gjorde det etter 22. juli-angrepet.

Et hjertesukk over tillit-teorienenes enfoldighet

I denne oppgaven har jeg trukket veldig klare skiller mellom Putnams, Rothsteins og Uslaners syn på tillit. Jeg har nok beskrevet dem litt overfladisk – det er nødvendig, oppgavens format tatt i betraktning. Det ville kanskje vært riktigere å si at jeg har konstruert en Putnam-posisjon, en Rothstein-posisjon og en Uslaner-posisjon som ikke fullt ut samsvarer med hovedpersonenes reelle, og på noen områder skiftende, standpunkter. Men fremstillingene mine er heller ikke unødvendig tabloide, for skillene mellom de tre er usedvanlig klare. De

fremstår nemlig som usedvanlig sikre i sin sak, alle tre: Hvordan tillit genereres, er i hovedsak enkelt å forklare. Tillitsnivåer har én viktig årsak: Interaksjon innenfor organisasjoner, synet på offentlige institusjoner, eller sosial arv i individets barndom. En kunne spurt: Når ble samfunnsforskning så enkelt?

Med tanke på hvor vanlig det er å tilskrive sosiale og psykologiske fenomener et stort antall årsaker, fra individnivåets biologiske betingelser til makrostørrelser som sosiale klasser og velferdsregimer, er tillitens vilkår blitt behandlet på en nokså enkel måte av feltets ledende teoretikere. Noe av grunnen er nok tillitens uhåndgripelighet, og hvor vanskelig det er å teste Rothsteins og Uslaners påstander empirisk – men at tre ledende teoretikere har anlagt et så begrensende grunnsyn, til tross for at det finnes gode argumenter for å legge noe vekt på alle de tre posisjonene, er forbausende.

Putnams påstander om interaksjon innenfor organisasjoner er nok den av de tre ytterlighetene som er vanskeligst å forstå. Det fremstår nesten paradisk når han tar opp hvordan endringer i familiemønster påvirker sosial kapital – men kun via deltakelse i sivilsamfunnet, ikke via andre typer mekanismer (Putnam 2000: 277-279). Det skal sies at han later til å ha moderert dette synet noe i løpet av tiden som er gått etter at *Bowling Alone* ble utgitt (se f.eks. Putnam 2015, spesielt s. 191-226), men den sterke vektleggingen av svake sosiale bånd (*weak ties*) i sivilsamfunnets organisasjoner består.

Rothstein står like bastant for en annen ytterlighet. Det skal sies at han gjør oppmerksom på hvordan «the production of trust is based on complex psychological processes», og til og med at «research shows that opinions on social trust are often rooted in deep-seated personal beliefs that may have been instilled in early childhood or resulted from formative (...) experiences» (begge sitater: Rothstein 2005: 92, hvor han henviser til Uslaners forskning). Men den nyanserte teoretiske gjennomgangen er én ting, mens det han trekker ut av dataene sine er en annen: «Social trust comes from above and is destroyed from above» (Rothstein 2005: 199), altså fra de offentlige institusjonene. Rothsteins forståelse av hvordan tillit genereres er en ensidig affære, selv om han er opphavet til en forskningstradisjon som med utgangspunkt i forskningen hans studerer både sosial og institusjonell tillit med noe mer nyanserte innfallsvinkler (se f.eks. Kumlin 2004).

Også Uslaner forklarer generell tillit ved hjelp av én enkelt faktor: Sosialiseringen i de første leveårene. At opplevelser med andre mennesker og synet på offentlige institusjoner kan

tillegges vekt, avfeies kategorisk – personlige erfaringer er irrelevant. Tillit «is not based upon personal experience, nor does it depend upon reciprocity» (Uslaner 2016: 74). Selv om Uslaner (2008, 2016), i likhet med de to andre, kan presenterer data som støtter synet hans, er det fristende å ty til Rothsteins (2005: 57) ord: «The day your neighbors suddenly decide to join a militia engaged in ethnic cleansing against your own group is likely to have a profound impact on your belief that “most people can be trusted”.» Påstanden kan virke banal, men det følger av Uslaners resonnement at han ville sagt seg uenig i den.

Spørsmålet er om det er mulig å peke ut én av de tre posisjonene som «den riktige», eller i hvert fall som klart mer viktig enn de andre. Som nevnt finnes det argumenter og empiri som støtter alle tre. Skal vi ta tillitens mangfoldige vesen på alvor, med det Sztompka (1999: 69) benevner «three dimensions of trust – relational, psychological, and cultural», må vi anlegge et grunnsyn hvorved generell tillit antas å være en virkning av en lang rekke samspillende årsaker – i hvert fall inntil det motsatte er klart sannsynliggjort. I denne oppgaven har jeg f.eks. vist at terrorangrep har helt forskjellige tremånederseffekter og treårseffekter; tremånederseffektene må nok for det meste forklares ut fra følelsedrevne mekanismer, mens et annet sett mekanismer må til for å forklare hvordan de kortsiktige utslagene blir absorbert slik at det tilsynelatende ikke finnes betydelige langtidseffekter.

5.2 Den vanskelige tilliten – teoretiske og operasjonelle innvendinger

I denne delen av kapittelet ser jeg nærmere på den avhengige og den uavhengige variabelen min: Hva er det egentlig tillitsvariablene mine måler, og hva omfattes av begrepet «22. juli-effekter»? Hvorvidt målene man undersøker er valide, altså om de måler det de er ment å måle, er avgjørende for ethvert forskningsprosjekts kvalitet – og det er spesielt viktig å reflektere rundt målenes validitet når det er så vage konsepter som tillit og en terrorhandlings langtidseffekter som står i sentrum for analysene.

Å bruke spørreundersøkelser til å måle komplekse sosiale fenomener er ingen risikofri øvelse. Hva som *egentlig* måles når man spør respondenter om de stoler på andre mennesker, har vært gjenstand for debatt – det er blant annet blitt fremsatt påstander om at spørsmålet ikke måler tillit til andre, men hvorvidt respondenten selv er pålitelig. En stadig voksende *trust game*-litteratur argumenterer for å måle generell tillit gjennom eksperimenter som måler om

deltakerne faktisk opptrer tillitsfullt, og ikke bare sier de gjør det. Til sist er generell tillit blitt problematisert på et mer fundamentalt nivå: I denne oppgaven viser jeg hvorfor Luhmann mener at generell tillit ikke engang er en form for tillit, og at denne oppgavens avhengige variabler måler respondentenes tillit til *samfunnssystemet* – ikke til andre *samfunnsmedlemmer*. Til alt dette kommer at tillitsforskere ikke engang har klart å enes om en noenlunde presis definisjon av ordet tillit. Samlet viser disse punktene at tillitsforskning av denne oppgavens type har klare begrensninger – men den bør ikke forkastes, for deler av kritikken er forfeilet.

5.2.1 Den luhmannske innvendingen. Kan vi snakke om generalisert tillit som en form for tillit?

Den mest fundamentale innvendingen mot denne oppgavens forståelse og operasjonalisering av tillit, kommer fra Niklas Luhmann og andre representanter for det Uslaner (2016) kaller det tradisjonelle eller strategiske synet på tillit. Russell Hardin (1992: 154) har oppsummert grunnsynet deres slik: «Trust is a three-part relation. A trusts B to do x», og *B* er en bestemt person. I generell tillit-begrepet mangler *B*, mens *x* iblant er tilstedeværende, iblant ikke – generell tillit kan innebære en forventning om at andre betaler sine skatter og slik bidrar til offentlig velferd på samme måte som en selv, men kan også stå for en vagere forventning om at folk flest følger en variant av Den gyldne regel: Opptre så pålitelig overfor andre som du forventer at andre skal opptre overfor deg. Det strategiske synet *A har tillit til at B skal gjøre x* er da erstattet med *A har tillit*. Luhmann og hans likesinnede mener at «trust is relational (...) it is a way of relating self to other (Weber & Carter 2003: 47). Men hva er i så fall generell tillit, om det ikke bare er en litt mer upersonlig form for tillit – en tillit uten *B*?

Når Putnam (2000: 135) beskriver generell tillit, benytter han fraser som «norm of generalized reciprocity» og «principle of generalized reciprocity». Og føler vi forventninger om å handle i takt med samfunnets gjensidighetsnormer, kan vi utvilsomt komme til å handle ut fra et følt forventningspress – også når vi *egentlig* føler mistillit overfor andre samfunnsmedlemmer, men handler ut fra det følte forventningspresset.

Men å presisere at tillitsfulle handlinger ikke alltid kommer av følt tillit, løser ikke problemet: Hva er dette vi kaller generell tillit, om det ikke er en form for tillit? Ifølge Luhmann (1999) er det ikke tilstrekkelig å gi generell tillit et nytt navn som ikke har ordet «tillit» i seg, for problemet er ikke at det er et nyttig konsept som dog ikke kan kalles tillit. Det er i stedet

begrepets teoretiske innhold som er galt, for det vi kaller generell tillit, og som vi mener er en mellommenneskelig form for tillit, betegner ikke tillit til andre mennesker.

Luhmann (1999) skriver at tillit er noe av det som gjør individer i stand til å manøvrere i en verden preget av ukjente aktører og uforutsigbare hendelsesforløp. Ved å ha tillit til personer vi vurderer som pålitelige, reduserer vi kompleksiteten i den sosiale virkeligheten; slik forstår vi den enklere, samtidig som det blir lettere å velge mellom forskjellige alternativer i valgsituasjoner som involverer de vi har et bevisst (mis)tillitsforhold til. Denne tilliten er noe mer rasjonelt enn en følelse eller en kulturell norm; Luhmann mener at det er «important to restrict the domain of trust to consciously considered risks» (Zillig & Kimbrough 2016: 30). For at Luhmann skal ta i bruk ordet tillit, er det faktisk en betingelse at den handlende aktøren foretar en risikovurdering.

Det vi kaller generalisert tillit, bryter Luhmann opp i to bestanddeler. Den ene er fortrolighet (*vertrautheit*). Fortrolighet betegner her individets forhold til både individene og strukturene som utgjør de sosiale omgivelsene, men innebærer ingen rasjonelle risikovurderinger; når en aktør handler uten å vurdere risiko, er det fortrolighet – overfor kjente eller ukjente individer, eller strukturer – som kommer til uttrykk.

Både tillit og fortrolighet reduserer kompleksiteten i samfunnet rundt oss, og hadde prominente posisjoner i førmoderne samfunn. Men etter som menneskenes samfunn er blitt stadig mer komplekse, og stadig mer av den sosiale virkeligheten er frigjort fra tid og rom, fremstår samfunnet i økende grad som noe kaosaktig. Og «Dem Chaos kann man nicht vertrauen» (Luhmann 1968: 37) – kaos kan man ikke stole på. Fortrolighet har ingen stor plass i et slikt samfunn – den taper terreng til den personlige tilliten, og til en ny form for systemtillit. Systemtilliten «er mere robust end personlig tillid. Tilliden blive diffus og latent, og den får lighedstræk med fortrolighedens selvfølgelighed» (Mortensen 1999: 24).

Hos Luhmann utgjør fortrolighet og systemtillit det vi vanligvis kaller generalisert tillit; når en respondent oppgir hvorvidt vedkommende stoler på folk flest, gir hen egentlig uttrykk for hvorvidt hen har tillit og fortrolighet til hele den sosiale verden som ligger bortenfor hens personlige relasjoner: Fremmede mennesker, men også overindividuelle strukturer og institusjoner. Og bemerk at det ut fra en luhmannsk virkelighetsforståelse er meningsløst å spørre respondenter om inngruppetillit og utgruppetillit, så vel som generell tillit; ingen av

disse spørsmålene måler først og fremst mellommenneskelig tillit, og respondentenes svar inneholder informasjon om langt mer enn deres forhold til de sosiale gruppene vi spør om.

Det er mulig å problematisere tolkningen av analysene mine ut fra den luhmannske innvendingen. Men bemerk at de gir verdifull informasjon om respondentenes forhold til samfunnet, også om vi leser dem ut fra et luhmannsk grunnsyn; data om samfunnsmedlemmenes fortrolighet og systemtillit ville gitt verdifull sosiologisk kunnskap, selv om de substansielle tolkningene av resultatene ville vært mindre knyttet til mellommenneskelig tillit enn det som er tilfelle i denne oppgaven. Dessuten er det ikke vanskelig å se at fortrolighet og systemtillit hører hjemme under sosial kapital-begrepet: Hvorvidt vi har lett for å handle tillitsfullt overfor både individene og institusjonene rundt oss, er vanligvis en absolutt betingelse for koordinert samhandling. Og nettopp sider ved samfunnsstrukturen som fasiliterer koordinert samhandling er kjerneinnholdet i denne oppgavens sosial kapital-begrep.

Det finnes imidlertid en annen grunn til at jeg ikke legger avgjørende vekt på den luhmannske innvendingen, og det er Luhmanns betoning av rasjonelle valg og risikovurderinger. Det betegner en tillitsforståelse som jeg ikke er enig i, noe jeg skal få utdype i det neste delkapittelet.

Før jeg gjør det, skal jeg vie litt ekstra oppmerksomhet til et sitat jeg gjenga over; Luhmanns «systemtillid er mere robust end personlig tillid. Tilliden blive diffus og latent, og den får lighetstræk med fortrolighedens» (Mortensen 1999: 24). Dette rimer godt med den stabiliteten som finnes i både mine og andre tillitsmålinger. Kan det være at respondenter, når de får spørsmål om de stoler på folk flest, egentlig svarer på hvorvidt de har tro på det sosiale systemet i mer generell forstand – med et tillegg eller fratrekk for kortsiktige effekter av store og viktige hendelser, f.eks. terrorangrep, som egentlig ikke sier noe om de underliggende tillitsnivåene? Det kunne i så fall være interessant å trekke linjer fra Rothstein til Luhmann, for Rothstein forklarer generalisert tillit ut fra det Luhmann ville kalle systemtillit og fortrolighet. Kan det være at Rothsteins årsak (generalisert tillit) og virkning (systemtillit og fortrolighet) egentlig er en og samme sak?

5.2.2 Trust game-tradisjonens innvending

Tillitens mange dimensjoner, definisjoner og operasjonaliseringer gjør tillitsforskningen til et uoversiktlig felt – om det i det hele tatt gir mening å omtale det som ett felt. Nedenfor diskuterer jeg tillitsforskning ut fra det jeg kaller *trust game*-tradisjonen. Denne skiller seg sterkt fra den forskningen jeg selv støtter meg på, både når det gjelder hvordan tillit forstås som teoretisk begrep og hvordan det måles. Med *trust game*-tradisjonen refererer jeg til en forskningstradisjon som startet med forskningsartikkelen *Trust, reciprocity, and social-history* (Berg, Dickhaut, & McCabe 1995). Artikkelen redegjorde for et eksperiment som var designet for å undersøke tillit. Det besto av et spill som siden er blitt kalt BDM-spillet etter de tre artikkelforfatterne (f.eks. Johnson & Mislin 2011). Ved å observere deltakernes valg i forskjellige spillsituasjoner, kunne forskerne estimere deltakernes tillit til andre deltakere i eksperimentet – og hvorvidt de selv var til å stole på.

Ved hjelp av et eksperiment der deltakerne både besvarte en spørreundersøkelse og deltok i et slikt tillitsspill, viste Glaeser, Laibson, Scheinkman og Soutter (2000) at de selvrapporterte tillitsnivåene *ikke* predikerte hvorvidt respondentene viste tillit i spillsituasjonen. Derimot predikerte de hvorvidt deltakerne selv opptrådte pålitelig i spillet. Glaeser et al. (2000: 840) konkluderte med at «trusting behavior has a stable individual-specific component. However, this component is at best weakly measured by typical attitudinal questions about trust». Replikasjoner av Glaeser et al. sin variant av BDM-spillet har ofte, om enn ikke alltid, frembragt tilsvarende resultater (se Naef & Schupp 2009: 2, og kildene der).

Den manglende sammenhengen mellom tillit vist i spillsituasjoner og generell tillit oppgitt i spørreundersøkelser, spenner imidlertid ikke beina under den tillitsforståelsen jeg støtter meg på. Som tilfellet var med den luhmannske innvendingen, ville det medført at jeg måtte tolket resultatene mine annerledes dersom Glaeser et al. sin påstand stemte – men pålitelighet er like fullt en viktig side ved sosial kapital, og belyser ikke problemstillingen på en mindre interessant måte enn tillitsnivåer gjør.

Det virker imidlertid klart at funnene i Glaeser et al. (2000) og de mange replikasjonene ikke bør lede til noen nytolkning av det vi til nå har tolket som et mål på generell tillit. Det er flere grunner til dette: For det første er det ikke gitt at tillit målt gjennom atferd i slike tillitsspill sier så mye om det vi vanligvis forstår som generell tillit. *Trust game*-tradisjonens tillitsmål måler kun tillit i en strengt definert situasjon, hvor deltakeren vet at han observeres, har et

klart bilde av risikoen knyttet til de få handlingsalternativene sine, og foretar en bevisst vurdering før handlingsvalget treffes. Slike situasjoner omfattes av alle tillitsforståelsene som undertegnede kjenner til – men de er bare en liten del av generell tillit, og slike situasjoner – spesielt med det tydelige risikobildet – er i virkeligheten svært sjelden. Som Ben-Ner og Halldorsson (2010: 64) skriver: «The amount sent in the trust game is a good (...) measure of one facet of trust. Common survey measures of trusting capture well other facets of trusting.»

Det er spesielt to problemer med *trust game*-tradisjonens innvending. Det ene er at konklusjonen nok er forhastet – sammenhengene de finner «would be inconsequential at the national level as it is difficult to distinguish between trust and trustworthiness, even at the micro level since trusters have a tendency to respond positively to trusting behavior» (Bjørnskov 2007: 3. Se også Rothstein 2000: 492 og kildene der). Det andre er at *trust game*-tradisjonens tillitsmål måler mer enn bare tillit, på samme måte som spørreundersøkelser gjør det. Det tar blant annet opp i seg personlighetstrekk som altruisme og risikoaversjon (Johnson & Mislin 2011: 866 og kildene der). Ben-Ner og Halldorsson (2010) poengterer at *trust games* ikke bare måler et smalt aspekt ved generell tillit, men også flere andre ting:

A substantial portion of this measure (perhaps 40% of it) captures more than just trusting, as it reflects unconditional kindness towards others, and this measure does not seem to represent well other facets of trusting. Such facets, representing what most people probably think of trusting – will you be there for me should I need you? – are captured better by simple survey measures, such as the commonly-used General Social Survey one (Ben-Ner & Halldorsson 2010: 77 – det siste henviser til det målet på generell tillit som jeg bruker i denne oppgaven).

Tillit og rasjonalitet

Glaeser et al. (2000) sin innvending gjaldt operasjonaliseringen av generell tillit, men *trust game*-tradisjonen viser også hvor sprikende forståelsen av tillit er på tvers av tillitsforskningen. Jeg har allerede vist hvor forskjellige syn som finnes på hva som genererer generell tillit, men alle teoretikerne jeg har presentert i denne oppgaven, hvor uenige de måtte være om andre ting, forstår tillit som et mye mer innholdsrikt begrep enn det som er normen i *trust game*-tradisjonen. Sistnevnte tradisjon undersøker tillit ved å studere eksperimentdeltakeres handlingsvalg i situasjoner med få alternativer og et tydelig risikobilde. Det er en ganske annen form for tillit enn den som f.eks. Putnam beskriver. Dessuten reflekterer *trust game*-tradisjonens spillsituasjoner bare en mindre del av virkeligheten. Ikke dermed sagt at *trust games* ikke måler generell tillit, men de måler en svært begrenset del av

den. Men hvordan operasjonaliserer man egentlig tillit på en treffsikker måte? Naef og Schupp (2009) viser at spørsmål som eksplisitt tar opp tillit til fremmede mennesker samspiller med tillit vist i en *trust game* på en helt annen måte enn spørsmål som spør om tillit til folk flest, selv om i hvert fall undertegnedes intuisjon er at forskjellen på de to spørsmålstypene kunne ventes å være ubetydelige.

Det finnes ikke én riktig måte å måle generell tillit på – det finnes forskjellige metoder som måler forskjellige sider ved tillit. Hvilken metode som passer best, må vurderes ut fra det forskningsspørsmålet man stiller. Jeg har tatt opp spørreundersøkelser og *trust games* – det kan dessuten nevnes at Weber og Carter (2003) benytter seg av kvalitative intervjuer, noe som er fornuftig om man studerer tillit med utgangspunkt i menneskers subjektive opplevelser av den.

5.3 Tidssdimensjonen og 22. juli-effekter

Det er ikke bare innholdet i denne oppgavens avhengige variabler, tillitsvariablene, som er beheftet med usikkerhet. Jeg vil også få presisere hva den uavhengige variabelen – måletidspunkt-variabelen – egentlig er ment å måle, og hva man kan og ikke kan lese ut av sammenhengen mellom måletidspunkt og tillit. Det kan være nyttig å skille mellom primæreffektene – de kortsiktige effektene som i stor grad skyldtes direkte påvirkninger fra det som skjedde 22. juli 2011, f.eks. de emosjonelle reaksjonene – og sekundæreffektene, som benevner langtidseffekter hvor det er flere ledd i den kausale kjeden som leder fra terrorangrepet til effektene.

Gjennom oppgaven har jeg stort sett omtalt det jeg måler effekten av, som «22. juli-angrepet». Det er ikke dermed sagt at jeg med full sikkerhet sammenligner nordmenns tillitsnivåer etter 22. juli-angrepet med nordmenns tillitsnivåer i en kontrafaktisk virkelighet der 22. juli-angrepet ikke fant sted, selv om analysene er designet for å frembringe estimater som i størst mulig grad gjenspeiler en slik undersøkelse. I stedet er det nivåene på et tidspunkt før 22. juli 2011 (våren 2011 i 22. juli-undersøkelsen, og høsten og vinteren 2010-2011 i ESS) som sammenlignes med nivåene i det andre halvåret i 2014. Det medfører at jeg måler effekten av *alt* som påvirket utviklingen i nordmenns tillitsnivåer i denne perioden, inkludert forutgående trender og hendelser som ikke hadde noe med 22. juli-angrepet å gjøre – f.eks. terrortrusselen sommeren 2014. Og som nevnt i kapittel 3: Jo lenger tid som går fra før-

målingene til etter-målingene, jo mindre av utviklingen kan med rimelig grad av sikkerhet tilskrives 22. juli-angrepet. Korttidseffekter er enklest å måle; å estimere langtidseffekter fordrer i større grad at både forskeren og hans lesere tolker analysene på grunnlag av mer eller mindre kvalifiserte antagelser om sammenhengen mellom måletidspunktene og de avhengige variablene.

Men det holder ikke å være klar over skillet mellom 22. juli-effekter og de andre faktorene som påvirker tillitsnivåene: Også «22. juli-effekter» er et begrep som lett kan feiltolkes. 22. juli-effekter er ikke bare effektene av 22. juli-angrepet isolert sett, men av 22. juli-angrepet og alle de relaterte hendelsene som fulgte: De umiddelbare reaksjonene, det offentlige ordskiftet i tiden etterpå, rettsaken mot terroristen, fremleggelsen av Gjørsv-kommisjonens rapport, debatten om offentlige minnesmerker – og en rekke andre relaterte saker som ikke ville ha funnes, var det ikke for selve terrorangrepet. Å estimere langtidseffektene av 22. juli-angrepet er å estimere effektene av både selve angrepet, og av de påfølgende hendelsene som angrepet forårsaket. Å isolere langtidseffektene av selve angrepet *uten* å ta hensyn til de relaterte hendelsene, er ikke bare umulig, men også helt uten interesse: Effektene av terror via det offentlige etterspillet er ikke mindre relevante enn effektene hvis indirekte forbindelse med selve angrepet medieres av faktorer utenfor sfæren av relaterte hendelser. Og siden effektene av etterspillet er indirekte effekter av angrepet, ville et forsøk på å skille effektene av selve angrepet fra effektene som medieres av etterspillet, innebære at en lang rekke relevante effekter måtte ekskluderes – i tillegg til at effektene ville blitt forsøkt betraktet utenfor sin sosiale kontekst, noe som knapt er god sosiologisk praksis.

Det følger av dette at det jeg har beskrevet som 22. juli-effekter, må forstås som effekter av «22. juli-angrepet og dets etterspill», selv om jeg i oppgaven bruker den leservennlige varianten «22. juli-angrepet».

5.1 Metodologiske lærepenger

Denne oppgaven ga intet klart svar på oppgavens problemstilling, men jeg kunne enkelt generert klarere og mer leseverdige konklusjoner med et dårligere forskningsdesign. Det er nemlig flere sider ved undertegnedes forskningsdesign som bidrar til å styrke oppgavens troverdighet – og det er snakk om enkle grep som er godt kjent for alle samfunnsforskere, men som ikke alltid foretrekkes når forskerne har mulighet til det.

Ett slikt grep er å bruke data fra flere forskjellige kilder. Her har jeg brukt både 22. juli-undersøkelsen og ESS, noe som belyser problemstillingen på en helt annen måte enn om jeg bare hadde brukt én av dem, jf. kapittel 4. Det handler ikke alltid om å velge det beste datamaterialet og kun bruke dét, for forskjellige data er ikke nødvendigvis konkurrerende – de kan også utfylle hverandre. Hvis jeg bare hadde brukt ESS-dataene, ville jeg ikke fått utbytte av 22. juli-undersøkelsens gunstigere før-tidspunkt og totale antall måletidspunkt i årene 2011-2012. På den andre siden ville jeg valgt bort utvalg som i større grad reflekterte hele den voksne, folkeregistrerte befolkningen ved å bare bruke 22. juli-undersøkelsen. Oppgavens hovedfunn – at nordmenns tillit ikke falt i de tre årene etter 22. juli-angrepet – styrkes av hvilke data jeg har valgt å bruke. Hadde jeg kun brukt 22. juli-undersøkelsen, ville konklusjonen blitt en helt annen.

Oppgaven demonstrerer også verdien av å anlegge et komparativt perspektiv. At ESS utføres på omtrent samme vis, på omtrent samme tid, i en rekke europeiske land, gjorde det mulig å sammenligne utviklingen i generell tillit i Norge med utviklingen andre steder. Det gir ikke et mer presist bilde av den norske utviklingen, men det belyser hvorvidt utviklingen er særnorsk, og er viktig for det kausale resonnementet – selv om oppgavens evne til å besvare den kausale delen av problemstillingen, ikke må overdrives.

Videre viser oppgaven hvordan tvetydige- eller nullfunn kan gi verdifull informasjon, selv om flere forskere og tidsskrifter behandler dem lemfeldig (Franco, Malhotra, & Simonovits 2014; Weiß & Wagner 2011). I denne oppgaven har slike funn gitt substansiell kunnskap om tillitens vilkår i Norge, og sammenhengen mellom terror og tillit. Her er altså bidrag både til forskningen på 22. juli, og til generell teoriutvikling innenfor samfunnsvitenskapelig forskning på terror.

Oppgaven belyser også behovet for å studere langtidseffekter av terrorangrep. Ikke bare konsentrerer forskningen seg om korttidseffekter, men korttidseffektene og langtidseffektene er fundamentalt forskjellige – de bunner i forskjellige mekanismer, selv om korttidseffekter kan ha en viss innvirkning på langtidseffekter. I dag vet vi mye om hvordan terrorangrep kan påvirke samfunnet det rammer på kort sikt, men vi vet lite om de langsiktige virkningene. Disse er vanskeligere å finne, men etter som flere og flere spørreundersøkelser opparbeider seg en lang historikk som gjør det mulig å utnytte dem i longitudinelle forskningsdesign, blir vilkårene for forskning på langtidseffekter av terror bedre. Berikende forskning på terrorrens

langtidseffekter trenger jo heller ikke bygge på spørreundersøkelser, jf. Diken og Laustsen (2004), Engene (2013) og Hernæs (2015).

6 Avslutning

Jeg innledet denne oppgaven med å beskrive hvordan nordmenns tillitsnivåer steg bratt i ukene etter 22. juli 2011. De umiddelbare og følelsesdrevne effektene av angrepet var kraftfulle: En markert *pulling together*-effekt gjorde at nordmenns generelle tillit, inngruppetillit og utgruppetillit steg bratt. Den institusjonelle tilliten steg med. Så, i løpet av noen måneder, var nivåene der de hadde vært før angrepet. De kortsiktige effektene hadde utspilt sin rolle. Skulle 22. juli-angrepet ha noen effekt på nordmenns tillitsnivåer etter dette, måtte det skje via langsommere, mer subtile langtidseffekter – f.eks. større grad av samhold etter samlingen av landet sommeren 2011, eller en ny fryktkultur. Eller, som denne oppgavens analyser tyder på: Ingen av delene.

Oppgavens problemstilling er hvordan 22. juli-angrepet har påvirket det norske samfunnets sosiale kapital, og om det påvirket unge nordmenn på andre måter enn resten av befolkningen. Med bakgrunn i analysene mine, kan jeg slå fast med nokså stor grad av sikkerhet at tillitsnivåene ikke sank fra 2010 til 2014. Det virker heller ikke sannsynlig at de har steget i noen særlig grad. Funnene er dermed sobre, men oppløftende: Det norske høytillitssamfunnet har bestått, uten betydelige endringer i tillitsnivåene. Kanskje ser vi til og med en Generasjon Utøya med mer politisk interesse og deltakelse enn generasjonene før, slik at samfunnets sosiale kapital øker – tegnene er i hvert fall der (Bergh & Ødegård 2013; Ødegård 2014) I alle fall: De norske tillitsnivåene er omtrent der de var før angrepet. Det, og hvordan tillitsnivåene i Norge utviklet seg fra 2010 til 2014 sammenlignet med i andre europeiske land, taler imot at angrepet har hatt negative langtidseffekter på det norske samfunnets sosiale kapital.

Heller ikke når det gjelder unge nordmenn – de som var 24 år eller yngre i 2011 – er det støtte i dataene for å snakke om en 22. juli-effekt på tillit. De norske tillitsnivåene beveget seg i takt uavhengig av både respondentenes alder og hvilken type tillit det gjaldt: Ett mål på generell tillit, tre mål på inngruppetillit og to mål på utgruppetillit samvarierte i en slik grad at det ville holdt lenge å analysere ett av dem.

Funnene støtter opp om det rådende synet på tillit som en stabil egenskap ved samfunn, som i svært liten grad påvirkes av terrorangrep (Blomberg, Hess, & Tan 2011; Clark & Eisenstein 2012). De støtter også opp om Rothsteins (2005), Uslaners (2002) og delvis Putnams (2000)

syn på hva som skal tillit for at tillitsnivåer endres. Terrorangrep har forferdelige følger – lavere tillitsnivåer er ikke en av dem.

Norge er selvsagt ikke ferdig med 22. juli 2011. Dagen er gått inn i den norske kulturen som et kollektivt traume (Rafoss 2015a), men bearbeidingen av traumet skjer innenfor de trygge rammene til et stabilt og resilient høytillitssamfunn.

6.1 Postscript

Vi kommer aldri til å forstå fullt ut hvordan 22. juli-angrepet påvirket det norske samfunnet – til det er spørsmålet for komplekst og de uobserverbare faktorene for mange. Men vi kan komme et godt stykke på vei hvis vi utnytter datakildene og den teoretiske kunnskapen vi har tilgjengelig til å bygge videre på den forskningen som allerede er gjort. Slik kan vi både utvikle vår forståelse av 22. juli-angrepets etterspill, og lære mer om det norske samfunnet. Med denne oppgaven har jeg nå gitt mitt bidrag til denne prosessen – ikke et bidrag som alene løser noen store spørsmål, men et lite bidrag til den akkumulasjonen av kunnskap som gradvis letter forståelsen av det uforståelige. For på samme måte som funnene mine ikke er store åpenbaringer, er de heller ikke uten verdi. Denne oppgaven er én puslebit blant mange.

7 Referanseliste

- Aly, A. (2013). A New Normal? Australian Responses to Terrorism and Their Impacts. I S. J. Sinclair & D. Antonius (red.), *The Political Psychology of Terrorism Fears* (156-170). Oxford: Oxford University Press.
- Bagehot, W. (1965). *The collected works of Walter Bagehot* (Vol. iii). London: The Economist.
- Bali, V. A. (2007). Terror and elections: Lessons from Spain. *Electoral Studies*, 26(3), 669-687.
- Ben-Ner, A., & Halldorsson, F. (2010). Trusting and trustworthiness: What are they, how to measure them, and what affects them. *Journal of Economic Psychology*, 31(1), 64-79.
- Berg, J., Dickhaut, J., & McCabe, K. (1995). Trust, reciprocity, and social-history. *Games and Economic Behavior*, 10(1), 122-142.
- Bergh, J., & Ødegård, G. (2013). Ungdomsvalget 2011. *Norsk statsvitenskapelig tidsskrift*, 29(01), 30-49.
- Berrebi, C., & Klor, E. F. (2008). Are Voters Sensitive to Terrorism? Direct Evidence from the Israeli Electorate. *American Political Science Review*, 102(3), 279-301.
- Bertrand, M., Duflo, E., & Mullainathan, S. (2004). How Much Should We Trust Differences-in-Differences Estimates? *The Quarterly Journal of Economics*, 119(1), 249-275.
- Birkelund, G. E., Ugreninov, E., Chan, T. W., Midtbøen, A. H., & Rogstad, J. (2013). *Can a Terrorist Attack Change Employers' Hiring Preferences? Evidence from Two Randomized Field Experiments, Before and After July 22, 2011*. Paper presentert på Analytical Sociologists' conference, Institutet för Framtidsstudier, Stockholm.
- Bjørnland, H. (2014). Mulig terrortrussel mot Norge. Hentet fra <http://www.pst.no/media/pressemeldinger/mulig-terrortrussel-mot-norge/>
- Bjørnskov, C. (2007). Determinants of generalized trust: A cross-country comparison. *Public Choice*, 130(1), 1-21.

- Blomberg, S. B., Hess, G. D., & Tan, D. Y. J. (2011). Terrorism and the economics of trust. *Journal of Peace Research*, 48(3), 383-398.
- Boomgaarden, H. G., & de Vreese, C. H. (2007). Dramatic Real-world Events and Public Opinion Dynamics: Media Coverage and its Impact on Public Reactions to an Assassination. *International Journal of Public Opinion Research*, 19(3), 354-366.
- Botvar, P. K. (2012). *Folkets svar på terroren. Hvordan skiller masse mønstringene etter 22. juli seg fra organisert frivillighet?* Paper presentert på Den XXI årskonferansen for nordisk kommunalforskning, Oslo.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. I J. G. Richardson (red.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (241-260). New York: Greenwood Press.
- Chanley, V. A. (2013). *Trust in the U.S. Government and Antiterrorism Policies After 9/11: Are We All in This Together?* Oxford: Oxford University Press.
- Clark, A. K., & Eisenstein, M. A. (2012). Interpersonal trust: An age–period–cohort analysis revisited. *Social Science Research*, 42(2), 361-375.
- Clawson, D. (2001). Union Density & Bowling Leagues: Declining Together? Review of Robert Putnam's "Bowling Alone". *New Labor Forum*, 9, 73-77.
- Coleman, J. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94(Supplement), S95-120.
- Coleman, J. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press.
- Coleman, J., Campbell, E. Q., Hobson, C. J., McPartland, J., Mood, A. M., Weinfeld, F. D., & York, R. L. (1966). *Equality of Educational Opportunity*. Washington, D.C.: U.S. Department of Health, Education, and Welfare, Office of Education / National Center for Educational Statistics.

- Cross Hansel, T., Nakonezny, P. A., & Rodgers, J. L. (2011). Did Divorces Decline After the Attacks on the World Trade Center? *Journal of Applied Social Psychology*, 41(7), 1680-1700.
- Datatilsynet. (2014). *Personvern og andre hensyn. Respondentenes svar på påstander og utsagn om personvern*. Delrapport 8 fra personvernundersøkelsen 2013/2014. Oslo: Datatilsynet.
- Delhey, J., Newton, K., & Welzel, C. (2011). How General Is Trust in “Most People”? Solving the Radius of Trust Problem. *American Sociological Review*, 76(5), 786-807.
- Diken, B., & Laustsen, C. B. (2004). At jage sin egen skygge: Fundamentalisme og sikkerhetspolitikk. *Dansk sociologi*, 15(1), 7-28.
- Dinesen, P. T., & Jaeger, M. M. (2013). The Effect of Terror on Institutional Trust: New Evidence from the 3/11 Madrid Terrorist Attack. *Political Psychology*, 34(6), 917-926.
- Durkheim, É. (2006 [1897]). *Selv mordet : en sosiologisk undersøkelse*. Oslo: Bokklubben.
- Echebarria-Echabe, A., & Fernández-Guede, E. (2006). Effects of terrorism on attitudes and ideological orientation. *European Journal of Social Psychology*, 36(2), 259-265.
- Eide, K. K., & Nonseid, J. (2015). Innbyggerundersøkelsen 2015. Hva mener innbyggerne? Difi-rapport 2015:5. Oslo: Direktoratet for forvaltning og IKT.
- Eidelson, R. J., & Plummer, M. D. (2005). Self and Nation: A Comparison of Americans' Beliefs Before and After 9/11. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 11(2), 153-175.
- Engene, J. O. (2013). Mer overvåking, mer kontroll – Noen utviklingstrekk etter 22. juli 2011. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 54(2), 233-244.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society* (2. utg.). New York: W. W. Norton.
- ESS. (2014). Sampling for the European Social Survey Round VII: Principles and Requirements. (2. utg.) Hentet fra

- http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round7/methods/ESS7_sampling_guidelines.pdf
- ESS. (2015). ESS5 - 2010 Documentation Report Edition (versjon 4.0). Hentet fra http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round5/survey/ESS5_data_documentation_report_e04_0.pdf
- ESS. (2016a). ESS6 - 2012 Documentation Report Edition (versjon 2.2). Hentet fra http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round6/survey/ESS6_data_documentation_report_e02_2.pdf
- ESS. (2016b). ESS7 - 2014 Documentation Report (versjon 3.0) Hentet fra http://www.europeansocialsurvey.org/docs/round7/survey/ESS7_data_documentation_report_e03_0.pdf
- Farr, J. (2004). Social Capital: A Conceptual History. *Political Theory*, 32(1), 6-33.
- Field, J. (2008). *Social capital* (2. utg). London: Routledge.
- Figenschou, T. U., & Beyer, A. (2014). The Limits of the Debate: How the Oslo Terror Shook the Norwegian Immigration Debate. *The International Journal of Press/Politics*, 19(4), 430-452.
- Franco, A., Malhotra, N., & Simonovits, G. (2014). Social science. Publication bias in the social sciences: unlocking the file drawer. *Science*, 345(6203), 1502-1505.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust : the social virtues and the creation of prosperity*. New York: Free Press.
- Fullerton, C. S., Ursano, R. L., Norwood, A. E., & Holloway, H. H. (2003). Trauma, Terrorism, and Disaster. I R. L. Ursano, C. S. Fullerton, & A. E. Norwood (red.), *Terrorism and Disaster* (1-22). Cambridge: Cambridge University Press.
- Gadarian, S. K. (2014). Scary Pictures: How Terrorism Imagery Affects Voter Evaluations. *Political Communication*, 31(2), 282-302.
- Getmansky, A., & Zeitzoff, T. (2014). Terrorism and Voting: The Effect of Rocket Threat on Voting in Israeli Elections. *108*(3), 588-604.

- Glaeser, E. L., Laibson, D. I., Scheinkman, J. A., & Soutter, C. L. (2000). Measuring Trust. *The Quarterly Journal of Economics*, *115*(3), 811-846.
- Güss, C. D., Foust, A., & Dörner, D. (2013). Fear of Suicide Terrorism: Consequences for Individuals and Politics. I S. J. Sinclair & D. Antonius (red.), *The Political Psychology of Terrorism Fears* (107-124). Oxford: Oxford University Press.
- Hanes, E., & Machin, S. (2014). Hate Crime in the Wake of Terror Attacks. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, *30*(3), 247-267.
- Hardin, R. (1992). The street-level epistemology of trust. *Analyse & Kritik*, *14*(2), 152-176.
- Hernæs, Ø. (2015). Crisis and work effort: Sickness absence in the aftermath of terrorism. I Ø. Hernæs, *Essays in Applied Microeconomics* (24-54). Doktorgradsavhandling. Firenze: Department of Economics, European University Institute.
- Huddy, L., Feldman, S., Capelos, T., & Provost, C. (2002). The Consequences of Terrorism: Disentangling the Effects of Personal and National Threat. *Political Psychology*, *23*(3), 485-509.
- Jakobsson, N., & Blom, S. (2014). Did the 2011 Terror Attacks in Norway Change Citizens' Attitudes Toward Immigrants? *International Journal of Public Opinion Research*, *26*(4), 475.
- Jaśko, K., Kossowska, M., & Sekerdej, M. (2013). Psychological Determinants of the Threat of Terrorism and Preferred Approaches to Counterterrorism: The Case of Poland. I S. J. Sinclair & D. Antonius (red.), *The Political Psychology of Terrorism Fears* (171-192). Oxford: Oxford University Press.
- Johnson, N. D., & Mislin, A. A. (2011). Trust games: A meta-analysis. *Journal of Economic Psychology*, *32*(5), 865-889.
- Joiner, T. E., Hollar, D., & Orden, K. V. (2006). On Buckeyes, Gators, Super Bowl Sunday, and the Miracle on Ice: "Pulling Together" is Associated With Lower Suicide Rates. *Journal of Social and Clinical Psychology*, *25*(2), 179-195.

- Kibris, A. (2011). Funerals and Elections: The Effects of Terrorism on Voting Behavior in Turkey. *The Journal of Conflict Resolution*, 55(2), 220.
- Kim, H. H. (2016). Exploring the Downside of Social Embeddedness: Evidence from a Cross-National Study. *Social Science Quarterly*, 97(2), 232-251.
- Kumlin, S. (2004). *The Personal and the Political. How Personal Welfare State Experiences Affect Political Trust and Ideology*. New York: Palgrave Macmillan.
- Lewis, C. W. (2000). The Terror that Failed: Public Opinion in the Aftermath of the Bombing in Oklahoma City. *Public Administration Review*, 60(3), 201-210.
- Ljunggren, J., & Dahlgren, K. (2010). *Klassebilder : ulikhet og sosial mobilitet i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget
- Luhmann, N. (1968). *Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität*. Stuttgart: Ferdinand Enke.
- Luhmann, N. (1999). *Tillid - en mekanisme til reduction af social kompleksitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Marques, J. M., & Yzerbyt, V. Y. (1988). The black sheep effect: Judgmental extremity towards ingroup members in inter-and intra-group situations. *European Journal of Social Psychology*, 18(3), 287-292.
- Marques, J. M., Yzerbyt, V. Y., & Leyens, J. p. (1988). The “ Black Sheep Effect”: Extremity of judgments towards ingroup members as a function of group identification. *European Journal of Social Psychology*, 18(1), 1-16.
- Mortensen, N. (1999). Introduktion. Aktualiteten af Luhmanns tillidsanalyse. I N. Luhmann, *Tillid - en mekanisme til reduction af social kompleksitet (7-28)*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Morgan, S. L. & Winship, C. (2007). *Counterfactuals and Causal Inference. Methods and Principles for Social Research*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Naef, M., & Schupp, J. (2009). *Measuring Trust: Experiments and Surveys in Contrast and Combination*. Discussion Paper No. 4087. Bonn: Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit.
- Nakonezny, P. A., Reddick, R., & Rodgers, J. L. (2004). Did Divorces Decline after the Oklahoma City Bombing? *Journal of Marriage and Family*, 66(1), 90-100.
- Norris, F., Stevens, S., Pfefferbaum, B., Wyche, K., & Pfefferbaum, R. (2008). Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness. *Am Journal of Community Psychology*, 41(1), 127-150.
- NOU 2012:14. *Rapport fra 22. juli-kommisjonen*. Oslo. Departementenes servicesenter. Informasjonsforvaltning
- Ostrom, E., & Ahn, T. K. (2009). The meaning of social capital and its link to collective action. I G. T. Svendsen & G. L. H. Svendsen (red.), *Handbook of Social Capital. The Troika of Sociology, Political Science and Economics* (17-35). Cheltenham: Edward Elgar.
- Piazza, J. A. (2015). Terrorist Suspect Religious Identity and Public Support for Harsh Interrogation and Detention Practices. *Political Psychology*, 36(6), 667-690.
- Prieur, A., Rosenlund, L., & Skjott-Larsen, J. (2008). Cultural Capital Today: A Case Study from Denmark. *Poetics: Journal of Empirical Research on Culture, the Media and the Arts*, 36(1), 45-71.
- Putnam, R. D. (1993). *Making democracy work : civic traditions in modern Italy*. Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 6(1), 65-78.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone : the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R. D. (2002). Bowling Together. *American Prospect*, 13(3), 20-23.

- Putnam, R. D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 John Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30, 137-174.
- Putnam, R. D. (2015). *Our Kids. The American Dream in Crisis*. New York: Simon & Schuster.
- Rafoss, T. W. (2015a). Kampen om demokratiet. 22. juli og konstruksjonen av et kulturelt traume. I H. Larsen (red.), *Kultursosiologisk forskning (197-212)*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rafoss, T. W. (2015b). Meningsløs terror og meningsfylt fellesskap: Stoltenbergs taler etter 22. juli. *Sosiologisk tidsskrift*, 23(1-2), 6-28.
- Riksrevisjonen (2015). Riksrevisjonens undersøkelse av Justis- og beredskapsdepartementets arbeid med samfunnssikkerhet og beredskap. Dokument 3:7 2014-2015. Oslo: Riksrevisjonen
- Rodgers, J. L., St. John, C. A., & Coleman, R. (2005). Did Fertility Go Up After the Oklahoma City Bombing? An Analysis of Births in Metropolitan Counties in Oklahoma, 1990-1999. *Demography*, 42(4), 675-692.
- Rothstein, B. (2000). Trust, Social Dilemmas and Collective Memory. *Journal of Theoretical Politics*, 12(4), 477-501.
- Rothstein, B. (2005). *Social traps and the problem of trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothstein, B., & Stolle, D. (2008). The State and Social Capital: An Institutional Theory of General Trust. *Comparative Politics*, 40(4), 441-459.
- Sander, T. H., & Putnam, R. D. (2010). Still Bowling Alone? The Post-9/11 Split. *Journal of Democracy*, 21(1), 9-16.
- Scott, J., & Marshall, G. (2015). Coleman Report. I J. Scott & G. Marshall (red.), *A Dictionary of Sociology (3. utg.)*. Oxford: Oxford University Press. Hentet fra

<http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199533008.001.0001/acref-9780199533008-e-311?rskey=IHC4iI&result=311>.

Silver, R. C., Holman, E. A., McIntosh, D., Poulin, M., & Gil-Rivas, V. (2002). Nationwide longitudinal study of psychological responses to September 11. *JAMA*, 288(10), 1235-1244.

Sinclair, S. J., & LoCicero, A. (2010). Do fears of terrorism predict trust in government? *Journal of Aggression, Conflict and Peace Research*, 2(1), 57-68.

Skjøtt-Larsen, J., & Henriksen, L. S. (2012). Tillitens sosiale struktur. I H. Skirbekk & H. Grimen (red.), *Tillit i Norge* (112-149). Oslo: Res Publica.

Solheim, Ø. B. (2016). *Terrorism and Trust*. Under arbeid. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.

Spilerman, S., & Stecklov, G. (2009). Societal Responses to Terrorist Attacks. *Annual Review of Sociology*, 35, 167-189.

Springer, V. A., Lalasz, C. B., & Lykes, V. A. (2012). Social action in response to terrorism: Understanding xenophobic violence from a value-added perspective. *The Social Science Journal*, 49(2), 175-182.

Steen-Johnsen, K., Enjolras, B., & Wollebæk, D. (2013). Sosiale medier, samfunnspolitisk deltagelse og kontroll. *Internasjonal politikk*, 71(2), 263-273.

Sutter, M., & Kocher, M. G. (2007). Trust and trustworthiness across different age groups. *Games and Economic Behavior*, 59(2), 364-382.

Sztompka, P. (1999). *Trust : a sociological theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Traugott, M. et al. (2002). How Americans Responded: A Study of Public Reactions to 9/11. *Political Science Politics*, 35(3), 511-516.

Tyler, T. R. (2016). Trust in the Twenty-First Century. I E. Shockley, T. M. S. Neal, L. M. P. Zillig, & B. H. Bornstein (red.), *Interdisciplinary Perspectives on Trust* (203-215). Cham: Springer International Publishing.

- Uslaner, E. M. (2002). *The moral foundations of trust*. New York: Cambridge University Press.
- Uslaner, E. M. (2008). Where You Stand Depends Upon Where Your Grandparents Sat. *Public Opinion Quarterly*, 72(4), 725-740.
- Uslaner, E. M. (2016). Who Do You Trust? I E. Shockley, T. M. S. Neal, L. M. P. Zillig, & B. H. Bornstein (red.), *Interdisciplinary Perspectives on Trust* (71-83). Cham: Springer International Publishing.
- van Den Bos, W., Westenberg, M., van Dijk, E., & Crone, E. (2010). Development of trust and reciprocity in adolescence. *Cognitive Development*, 25(1), 90-102.
- Weber, L. R., & Carter, A. I. (2003). *The Social Construction of Trust*. New York: Kluwer Academic / Plenum Publishers.
- Weiß, B., & Wagner, M. (2011). The Identification and Prevention of Publication Bias in the Social Sciences and Economics. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik / Journal of Economics and Statistics*, 231(5/6), 661-684.
- Wollebæk, D. (2011). Norges sosiale kapital i nordisk og europeisk kontekst. I D. Wollebæk & S. B. Seggaard (red.), *Sosial kapital i Norge* (51-78). Oslo: Cappelen Damm.
- Wollebæk, D., Enjolras, B., Steen-Johnsen, K., & Ødegård, G. (2011). *Hva gjør terroren med oss som sivilsamfunn?* Notat. Oslo: Senter for forskning på sivilsamfunn og frivillig sektor.
- Wollebæk, D., Enjolras, B., Steen-Johnsen, K., & Ødegård, G. (2012a). After Utøya : how a high-trust society reacts to terror : trust and civic engagement in the aftermath of July 22. *political science & politics* 45(1), 32-37.
- Wollebæk, D., Enjolras, B., Steen-Johnsen, K., & Ødegård, G. (2012b). Ett år etter 22. juli. Har rosetoget gått? Rapport 2012:5. Oslo: Senter for forskning på sivilsamfunn og frivillig sektor.
- Wollebæk, D., Enjolras, B., Steen-Johnsen, K., & Ødegård, G. (2012c). Tillit i Norge etter 22. juli. I H. Skirbekk & H. Grimen (red.), *Tillit i Norge* (29-58). Oslo: Res Publica.

- Wollebæk, D., Enjolras, B., & Ødegård, G. (2013). Tillit, frykt og kontroll ett år etter 22. juli. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 54(02), 245-259.
- Wollebæk, D., & Segard, S. B. (2011). Sosial kapital - hva er det og hvor kommer det fra? I D. Wollebæk & S. B. Segard (red.), *Sosial kapital i Norge* (25-50). Oslo: Cappelen Damm.
- Wollebæk, D., & Selle, P. (2007). Origins of Social Capital: Socialization and Institutionalization Approaches Compared. *Journal of Civil Society*, 3(1), 1-24.
- Wollebæk, D., Steen-Johnsen, K., Enjolras, B., & Ødegård, G. (2013). Rallying Without Fear: Political Consequences of Terror in a High-Trust Society. I S. J. Sinclair & D. Antonius (red.), *The Political Psychology of Terrorism Fears* (246-266). Oxford: Oxford University Press.
- Wooldridge, J. M. (2002). *Econometric analysis of cross section and panel data*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Wrong, D. H. (1961). The Oversocialized Conception of Man in Modern Sociology. *American Sociological Review*, 26(2), 183-193.
- Zillig, L. M. P., & Kimbrough, C., D. (2016). Consensus on Conceptualizations and Definitions of Trust: Are We There Yet? I E. Shockley, T. M. S. Neal, L. M. P. Zillig, & B. H. Bornstein (red.), *Interdisciplinary Perspectives on Trust* (17-47). Cham: Springer International Publishing.
- Ødegård, G. (2014). Små partier - store endringer. Medlemskap i ungdomspartiene i Norge 1998 - 2011. *Tidsskrift for ungdomsforskning*, 14(1), 135-148.

Alle kilder som er brukt i denne oppgaven er oppgitt.

Antall ord i denne oppgaven er 25643.

8 Noter

¹ Valgdeltakelse i ordinære valg blir ikke brukt fordi deltakelse i slike, og å stemme på riktig parti, ofte var en forpliktelse overfor et familieoverhode eller en annen relasjon i visse deler av Italia i tidsrommet Putnam studerte. Deltakelse i nasjonale folkeavstemninger knyttes i mindre grad til «uncivic motivations», og er dermed et bedre mål på politisk deltakelse, engasjement og interesse – se ellers Putnam (1993: 93-94) og referansene der.

² Det er noen uklarheter rundt samplingen, bl.a. hva den «landsrepresentative» delen av undersøkelsen egentlig representerte. Selskapet som sto for gjennomføringen av undersøkelsen jobber i skrivende stund med å finne ut av disse tingene, men ikke alt er blitt klart i tide. De tilgjengelige opplysningene skulle imidlertid gi et godt bilde av utvalget, selv om noen detaljer mangler.

³ Respondenter i ESS som ikke ønsket å oppgi inntekt, kom ved en feil ikke med i analysene. Feilen ble oppdaget for sent til at det var mulig å rette den opp her, men jeg har rukket å kjøre modeller med og uten disse respondentene. Disse har vist at feilen ikke har påvirket hypotesetestingen.

9 Vedlegg

9.1 Vedlegg 1. Deltakelsesmønstre i 22. juli-undersøkelsen

Tabell 22. Deltakelsesmønstre i 22. juli-undersøkelsen.

T1	T2	T3	T4	T5	Antall	Andel, prosent
				X	3100	24,2
X					2215	17,3
		X			947	7,4
			X		881	55,7
	X				708	5,5
X	X				641	5,0
		X		X	588	4,6
X	X	X		X	526	4,1
X	X	X			471	3,7
X		X			445	3,5
X	X	X	X	X	408	3,2
		X	X	X	349	2,7
		X	X		329	2,6
X		X		X	290	2,3
X	X	X	X		250	2,0
X		X	X	X	183	1,4
X		X	X		174	1,4
X				X	73	0,6
			X	X	61	0,5
	X			X	45	0,4
X			X		30	0,2
	X	X			22	0,2
X	X			X	20	0,2
	X		X		17	0,1
	X	X		X	17	0,1
	X	X	X	X	11	0,1
	X	X	X		9	0,1
X	X		X		8	0,1
	X		X	X	3	0,0
X			X	X	2	0,0
X	X		X	X	1	0,0

9.2 Vedlegg 2. Tillitsspørsmålenes layout i 22. juli-undersøkelsen

9.2.1 Generell tillit

Vil du si at de fleste mennesker er til å stole på, eller at man ikke kan være forsiktig nok i omgangen med andre mennesker?

Man kan ikke være forsiktig nok	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	De fleste mennesker er til å stole på
---------------------------------	--	---------------------------------------

Vil du si at de fleste mennesker prøver å være hjelpsomme, eller at de fleste bare tar hensyn til seg selv?

De fleste prøver å være hjelpsomme	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	De fleste tar bare hensyn til seg selv
------------------------------------	---	--

Vil du si at de fleste vil utnytte deg hvis de fikk muligheten eller vil være reale?

De fleste ville forsøke å utnytte deg hvis de fikk muligheten til det	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐	De fleste ville forsøke å være reale
---	---	--------------------------------------

9.2.2 Tillit til grupper

Hvor mye stoler du på ulike grupper av mennesker?

	Stoler ikke på i det hele tatt	Stoler bare på i noen grad	Stoler ganske mye på	Stoler helt og holdent på	Vet ikke
Familien din	☐	☐	☐	☐	☐
Slekten din	☐	☐	☐	☐	☐
Naboene dine	☐	☐	☐	☐	☐
Dine venner og bekjente	☐	☐	☐	☐	☐
Dine kolleger eller studiekamerater	☐	☐	☐	☐	☐
De som bor i området der du bor	☐	☐	☐	☐	☐
De som bor i kommunen din	☐	☐	☐	☐	☐
De som bor i Norge	☐	☐	☐	☐	☐
Mennesker som har en annen religion	☐	☐	☐	☐	☐
Mennesker som har en annen nasjonalitet	☐	☐	☐	☐	☐
Mennesker som du treffer for første gang	☐	☐	☐	☐	☐

9.3 Vedlegg 3. Regresjonsmodeller med kontrollvariabler

9.3.1 Generell tillit

Tabell 23. Generell tillit i 22. juli-undersøkelsen, med kontrollvariabler

August 2011	0,78***	(0,04)
Vår 2012	0,18***	(0,04)
Sept. 2012	0,39***	(0,04)
Høst 2014	0,55***	(0,04)
Alder	0,01**	(0,01)
Alder ²	0,00	(0,00)
Mann	-0,17***	(0,04)
Inntektsnivå 1	Ref-verdi	
Inntektsnivå 2	-0,28***	(0,1)
Inntektsnivå 3	-0,14	(0,1)
Inntektsnivå 4	-0,07	(0,09)
Inntekt ikke oppgitt	-0,52***	(0,11)
Grunnskole	Ref-verdi	
Videregående	0,2	(0,08)
Fag- og yrkesutd.	0,19*	(0,09)
< 5 år høyere utd.	0,5***	(0,08)
> 4 år høyere utd.	0,89***	(0,09)
Konstant	4,32	(0,12)
Observasjoner	21332	
Respondenter	12316	
R ²	0,07	

Tabell 24. Generell tillit i ESS, med kontrollvariabler

2012	0,03	(0,06)
2014	-0,1	(0,07)
Alder	0,02***	(0,01)
Alder ²	0,00	(0,00)
Mann	0,0	(0,05)
Inntektsdesil 1	Ref-verdi	
Inntektsdesil 2	0,17**	(0,1)
Inntektsdesil 3	0,28**	(0,1)
Inntektsdesil 4	0,28**	(0,09)
Inntektsdesil 5	0,28***	(0,12)
Inntektsdesil 6	0,34***	(0,13)
Inntektsdesil 7	0,54***	(0,13)
Inntektsdesil 8	0,37***	(0,13)

Inntektsdesil 9	0,48***	(0,14)
Inntektsdesil 10	0,51***	(0,13)
Utdanningslengde	0,05*	(0,03)
Utdanningslengde ²	0,0	(0,0)
Konstant	5,2	(0,22)
Respondenter	4397	
R ²	0,04	

9.3.2 Inngruppetillit

Tabell 25. Inngruppetillit med kontrollvariabler

	Mennesker fra samme område som en selv	Mennesker man treffer for første gang	Mennesker som bor i Norge
August 2011	0,07*** (0,01)	0,07*** (0,01)	0,11*** (0,01)
Vår 2012	0,0 (0,01)	0,01 (0,01)	0,06*** (0,01)
Sept. 2012	-0,01 (0,01)	0,02 (0,01)	0,01 (0,01)
Høst 2014	0,08*** (0,01)	0,07*** (0,01)	0,09*** (0,01)
Alder	0,01*** (0,0)	0,01*** (0,0)	0,01*** (0,0)
Alder ²	0,0 (0,0)	0,0** (0,0)	0,0 (0,0)
Mann	-0,05*** (0,01)	-0,01 (0,01)	-0,05*** (0,01)
Inntektsnivå 1	Ref-verdi	Ref-verdi	Ref-verdi
Inntektsnivå 2	0,02 (0,03)	-0,09*** (0,03)	-0,07** (0,03)
Inntektsnivå 3	0,05** (0,03)	-0,09*** (0,03)	-0,05* (0,03)
Inntektsnivå 4	0,1*** (0,03)	-0,05* (0,03)	-0,02 (0,03)
Inntekt ikke oppgitt	-0,01 (0,03)	-0,12*** (0,03)	-0,13*** (0,03)
Grunnskole	Ref-verdi	Ref-verdi	Ref-verdi
Videregående	-0,02 (0,03)	0,07*** (0,03)	0,05** (0,03)
Fag- og yrkesutd.	0,0 (0,03)	0,07** (0,03)	0,05** (0,03)
< 5 år høyere utd.	0,0 (0,03)	0,18*** (0,03)	0,11*** (0,02)
> 4 år høyere utd.	0,07** (0,03)	0,28*** (0,03)	0,19*** (0,03)
Konstant	1,2*** (0,04)	0,9*** (0,04)	1,22*** (0,04)
Observasjoner	19143	19233	18976
Respondenter	11325	11345	11201
R ²	0,09	0,05	0,04

9.3.3 Utgruppetillit

Tabell 26. Utgruppetillit med kontrollvariabler

	Mennesker med en annen religion		Mennesker med en annen nasjonalitet	
August 2011	0,12***	(0,01)	0,09***	(0,01)
Vår 2012	0,06***	(0,01)	0,06***	(0,01)
Sept. 2012	0,02	(0,02)	0,01	(0,02)
Høst 2014	0,07***	(0,01)	0,07***	(0,01)
Alder	0,0**	(0,0)	0,01***	(0,0)
Alder ²	0,0	(0,0)	0,0	(0,0)
Mann	-0,13***	(0,01)	-0,13***	(0,01)
Inntektsnivå 1	Ref-verdi		Ref-verdi	
Inntektsnivå 2	-0,08**	(0,03)	-0,07**	(0,03)
Inntektsnivå 3	-0,08**	(0,03)	-0,08**	(0,03)
Inntektsnivå 4	-0,06*	(0,03)	-0,05	(0,03)
Inntekt ikke oppgitt	-0,14***	(0,04)	-0,12***	(0,04)
Grunnskole	Ref-verdi		Ref-verdi	
Videregående	0,04	(0,03)	0,06**	(0,03)
Fag- og yrkesutd.	0,05	(0,03)	0,08**	(0,03)
< 5 år høyere utd.	0,2***	(0,03)	0,22***	(0,03)
> 4 år høyere utd.	0,31***	(0,03)	0,32***	(0,03)
Konstant	1,22***	(0,04)	1,2***	(0,04)
Observasjoner	18871		19076	
Respondenter	11158		11244	
R ²	0,05		0,06	

9.4 Personer født 1987 og senere

9.4.1 Generell tillit

Tabell 27. Generell tillit i 22. juli-undersøkelsen, med kontrollvariabler – personer født 1987 eller senere

August 2011	0,73***	(0,14)
Vår 2012	0,15	(0,11)
Sept. 2012	0,42***	(0,14)
Høst 2014	0,35***	(0,11)
Alder	0,11	(0,09)
Alder ²	0,01	(0,01)
Mann	-0,21***	(0,11)
Inntektsnivå 1	Ref-verdi	
Inntektsnivå 2	-0,37**	(0,1)
Inntektsnivå 3	-0,07	(0,17)
Inntektsnivå 4	-0,4***	(0,15)
Inntekt ikke oppgitt	-0,46***	(0,15)
Grunnskole	Ref-verdi	
Videregående	0,18	(0,19)
Fag- og yrkesutd.	-0,53*	(0,28)
< 5 år høyere utd.	0,4*	(0,23)
> 4 år høyere utd.	0,36	(0,44)
Konstant	4,24***	(0,26)
Observasjoner	2811	
Respondenter	1880	
R ²	0,04	

9.4.2 Inngruppetillit

Tabell 28. Inngruppetillit med kontrollvariabler – personer født 1987 eller senere

	Mennesker fra samme område som en selv		Mennesker man treffer for første gang		Mennesker som bor i Norge	
August 2011	0,0	(0,05)	0,03	(0,05)	0,15***	(0,05)
Vår 2012	-0,01	(0,04)	0,09**	(0,03)	0,09**	(0,04)
Sept. 2012	-0,03	(0,05)	0,11**	(0,04)	0,03	(0,04)
Høst 2014	0,07*	(0,04)	0,08**	(0,04)	0,07**	(0,04)
Alder	0,03	(0,03)	0,09***	(0,0)	0,06*	(0,0)
Alder ²	0,0	(0,0)	-0,01***	(0,0)	0,0*	(0,0)
Mann	-0,01	(0,04)	0,07*	(0,04)	-0,02	(0,04)
Inntektsnivå 1	Ref-verdi		Ref-verdi		Ref-verdi	
Inntektsnivå 2	0,01	(0,05)	-0,1*	(0,05)	-0,05	(0,05)
Inntektsnivå 3	0,03	(0,06)	-0,1*	(0,05)	-0,03	(0,05)
Inntektsnivå 4	0,7	(0,05)	-0,1**	(0,05)	0,0	(0,05)
Inntekt ikke oppgitt	-0,01	(0,05)	-0,12**	(0,05)	-0,1**	(0,05)
Grunnskole	Ref-verdi		Ref-verdi		Ref-verdi	
Videregående	0,0	(0,06)	0,03	(0,06)	0,02	(0,06)
Fag- og yrkesutd.	-0,01	(0,01)	-0,05	(0,09)	-0,11	(0,1)
< 5 år høyere utd.	0,08	(0,07)	0,17**	(0,07)	0,1	(0,08)
> 4 år høyere utd.	0,0	(0,12)	0,15	(0,11)	0,2	(0,13)
Konstant	1,21***	(0,09)	0,73***	(0,08)	1,1***	(0,09)
Observasjoner	2477		2586		2491	
Respondenter	1687		1748		1685	
R ²	0,01		0,03		0,02	

9.4.1 Utgruppetillit

Tabell 29. Utgruppetillit med kontrollvariabler – personer født 1987 eller senere

	Mennesker med en annen religion		Mennesker med en annen nasjonalitet	
August 2011	0,08	(0,05)	0,07	(0,05)
Vår 2012	0,1***	(0,04)	0,11***	(0,04)
Sept. 2012	0,08*	(0,05)	0,08*	(0,05)
Høst 2014	0,11***	(0,04)	0,11***	(0,04)
Alder	0,04	(0,03)	0,04	(0,03)
Alder ²	0,0	(0,0)	0,0	(0,0)
Mann	-0,1**	(0,04)	-0,09**	(0,04)
Inntektsnivå 1	Ref-verdi		Ref-verdi	
Inntektsnivå 2	-0,05	(0,05)	-0,09*	(0,05)
Inntektsnivå 3	-0,12**	(0,06)	-0,15**	(0,06)
Inntektsnivå 4	-0,13**	(0,5)	-0,13***	(0,05)
Inntekt ikke oppgitt	-0,1*	(0,56)	-0,08	(0,05)
Grunnskole	Ref-verdi		Ref-verdi	
Videregående	0,01	(0,07)	0,03	(0,06)
Fag- og yrkesutd.	-0,16	(0,11)	-0,06	(0,1)
< 5 år høyere utd.	0,1	(0,08)	0,15**	(0,07)
> 4 år høyere utd.	0,15	(0,13)	0,19	(0,12)
Konstant	1,2	(0,09)	1,21***	(0,09)
Observasjoner	2419		2443	
Respondenter	1644		1661	
R ²	0,03		0,06	